

Радослава Илчева
Институт за литература – БАН
rilcheva@abv.bg

България и българите в руската литература от първата половина на XIX век: въпроси и (възможни) отговори

Radoslava Ilcheva
Institute for Literature, Bulgarian Academy of Science

**Bulgaria and the Bulgarians in Russian literature
from the first half of the XIXth century:
questions and (possible) answers**

Abstract

The traditional for Bulgarian literary science idea about the Bulgarian presence in Russian literature is reconsidered in this paper based on newly discovered texts from the first half of the XIXth century with Bulgarian characters present in them. Answers to the following questions are sought: Which text should be considered as a starting point for the topic at hand? Who is the first Bulgarian character? Who is the forefather of the Bulgarian theme?

Keywords: Bulgarian themes, characters, and plots; Russian classic literature; discoverer; forefather

Днес проблемът за България и българите в руската литература звучи претенциозно амбициозно или юбилейно тематично. А през втората половина на XX век той беше неизменно в полезрението на българските русисти и руските българисти. Благодарение на обемната проучвателска работа и общите усилия огромна част от темите, разпознаваеми като български, бяха добросъвестно регистрирани и коментирани: съвременните изследователи има какво да научат и на какво да се поучат от предшествениците си. И тъй като обзорът на писаното досега не влиза в преките задачи на настоящия

текст, ще се ограничи с посочването на две базови по мое мнение разработки - „Окървавеното навечерие. България и българите в руската литература“ (първо издание 1976 г.) на Г. Германов и „Българските теми и мотиви в руската литература 1820-1840-х годов. (Этюды и разыскания)“ на В.Е. Вацуро (първа публикация 1976 г.). Ако монографията на Г. Германов илюстрира чрез подробна фактология движението на българската тема в руските художествени и околхудожествени текстове през целия XIX в., то студията на Вацуро тръгва от един частен на пръв поглед случай, за да стигне до интересни обобщения.

Привидно финализиран, проблемът за българското присъствие в руската класическа литература все още не е изгубил своята актуалност – и не само защото изминалото време подтиква към прецизиране, преосмисляне и дори преразглеждане на направените някога изводи. Той е актуален и защото, макар и рядко, все още се появяват заровени в стари издания сюжети и герои с „български корени“. Доколко и в каква степен те променят конструираната чрез досегашните изследвания картина?

Периодите с най-висока концентрация на български сюжети в руската литература на XIX в. са два: 1) първата половина на века с горна граница 1843 г., когато излиза повестта на А.Ф. Велтман „Райна, българска царкиня“ („Райна, королевна болгарская“) и 2) времето около и непосредствено след Руско-турската война от 1877-1878 г. с върхово постижение военната проза на В.М. Гаршин. В същото време най-известният герой-българин в руската литература – Дмитрий Никанорович Инсаров от романа на И.С. Тургенев „В навечерието“ (1860), се появява в техния промеждутък, т.е. когато количествените показатели на концентрацията спадат. Този факт показва, че България и българите заемат различно по интензивност, но трайно място в художествените практики на класическото столетие на руското художествено слово.

Всеки от посочените периоди има своята специфика. Най-общо казано, ако вторият е представен с по-голямо като количество текстове, то първият има предимството на по-разнообразните художествени решения. Основателна причина да насоча вниманието си именно към него е все още недостатъчната му проученост – въпреки многото изписани страници. И така, кога България и българите възникват в художественото съзнание на епохата? Кой текст трябва да се приеме за отправна точка? Кой е първият герой-българин? Кой е родоначалникът на българската тема? Кой е най-популярният текст за българските читатели? А за изследователите? Това са въпросите, на които ще се опитам да отговоря чрез настоящото изследване.

По ласкаеща националното ни самолюбие традиция за родоначалник на българската тема в руската литература се смята А.С. Пушкин¹: самият той –

¹ Ср.: „Знаменателно е обстоятелството, че родоначалникът на руската класическа литература Александър Сергеевич Пушкин, е родоначалник и на българската

„начало на всички начала“ (М. Горки). Неговата малка повест „Кърджали“ („Кирджали“, 1834) се превръща в „голямото начало“ и открива горепосочената монография на Г. Германов. И тъй като сюжетът на повестта е по същество разгръщане на няколко реда от ранния стихотворен откъс „Чиновник и поет“ (1821 или 1823 г.), то този поетичен ескиз придобива стойността на отправна точка, начало за българската тема в руската класика (Германов 1984: 22; Германов 1999: 30). Създава се и впечатлението, че Кърджали се появява по волята на гения отведнъж, от нищото. В същото време, и това ще се постарая да покажа, епизодичният за творчеството на големия руски поет персонаж е породен от определен, но все още недостатъчно изяснен контекст. Ще се опитам да контурирам този контекст, като за целта използвам обвързания с динамиката на общественно-политическите процеси хронологичен принцип на представяне на опорните текстове.

Те на свой ред са подбрани по следните критерии: 1) художествен, който отстранява нелитературните текстове, например, частната кореспонденция; 2) тематичен, който предполага присъствие на България и/или българите в художественото произведение, а не само тяхното споменаване; 3) едичионен, който насочва вниманието само към публикувани текстове и елиминира замислите и черновите – свидетелство за присъствие на темата в творческите планове на писателя, но не и в литературните реалии на епохата.

1810 година. Първото произведение, от което de facto започва отброяването на българското присъствие в руската литература, е пътепис, озаглавен „Пътуване на руски офицер до Константинопол или Ежедневни записки от 23 октомври до 11 декември 1808 г.“ („Поездка руского офицера в Константинополь, или Ежедневные Записки от 23 октябрия по 11 число декабрия 1808 г.). Той е отпечатан частично през 1810 г. в броеве 8 (август) и 9 (септември) на XI част на изданията от С.Н. Глинка „Руски вестносец“ („Руской Вестник“) - първото в Русия списание с ярка славянофилска² насоченост, което наред с преклонението пред националното минало и традиционните християнски добродетели пропагандира и идеята за славянското братство. Повестуването е доведено до 9 ноември 1808 и, въпреки обещанието на издателя (Руской вестник 1810, 9: 42), остава без продължение. През 1815 г. пътеписът излиза в пълния си обем като отделна книга в Москва в печатницата на С. Селивановски. Заглавието е променено: „Дневни записки от пътуването до Константинопол на Александър Григориевич Краснокутски през 1808 година, от самия него писани“ („Дневные записки поездки в Константинополь Александра Григорьевича Краснокутскаго в 1808 году, самим им писанные“). Разликата между публикацията в „Руски вестносец“

тема в нея“ (Германов 1999:19).

² Самият термин славянофилство се появява доста по-късно, но изразяваните от него обществени нагласи вече са факт.

и съответната част от книгата е само в една уточняваща бележка под линия. „Дневните записки“ стигат до българския читател чак през 1986 г., когато са публикувани със съкращения от М. Кожухарова в неин превод и с неин коментар в сборника „Руски пътеписи за българските земи XVII—XIX век“ (Краснокутски 1986).

А.Г. Краснокутски (1781-1841) е възпитаник на престижния Сухопътен кадетски корпус, професионален военен, изминал пътя от подпоручик до генерал-майор. Той е типичен за началото на XIX в. представител на дворянското съсловие – роден е в голямо семейство, един братята му е декабрист. Участва в Отечествена война за Русия от 1812 г. и в чуждестранните походи на Руската армия през 1813-1814 г. Остава в мемоарно-документалната проза с още едно произведение - „Поглед на руския офицер към Париж по време на встъпването на Господаря Император и съюзните войски през 1814 г.“ („Взгляд Русского офицера на Париж во время вступления Государя Императора и Союзных войск в 1814 году“, СПб., 1819). То е сред източниците на романа „Война и мир“ на Л.Н. Толстой: Краснокутски очевидно е автор, на когото съвременници и потомци са вярвали.

Тук е мястото да дам изпреварващ отговор на един резонен въпрос, пряко свързан с изброените по-горе принципи за подбор. Защо проучването на българското присъствие започва с пътепис, при това, създаден не от литератор? Причините са две. Първо, още от Средновековието пътеписите в руската книжнина са хибриден жанр – на границата между деловата и/или религиозната книжнина от една страна и художественото слово от друга. В Новото време, благодарение на „Сантиментално пътешествие из Франция и Италия“ (1768) на Лорънс Сърн, литературният пътепис става един от представителните жанрове на сантиментализма, включително и на руския. Един по-обстоен анализ би показал, че някои фрагменти от „Дневните записки“ следват традициите не на деловия документ-отчет, а именно на сантименталното пътешествие. Всъщност, това е главната разлика между този текст и предхождащи и последвали го руски пътеписи за българските земи. Разказът на Краснокутски е силно повлиян от култивирани от сантиментализма и предромантизма светоусещане и стереотипи (отношенията на автора със семейството на австрийския министър и с г-жа Пизани в османската столица; редовете, посветени на родителите; размириците в Константинопол). Много описания и наблюдения в него са достойни за перото на Карамзин – всепризнатия литературен авторитет на епохата.

Втората причина е, че в руската художествената словесност от XVIII - първата трета на XIX в. няма *професионални* литератори. Днес рядко си спомняме, че Ломоносов е естествоизпитател, Державин – висш държавен и политически деец, Грибоедов – дипломат, Лермонтов - военен. За руския автор от онази епоха съчинителството е хоби, средство за самоизразяване, начин за постигане на обществен престиж и т.н., но не и професия. Разбира

се, и тогава е имало хора, които са се издържали предимно с писане, но днес техните имена са известни само на тесен кръг специалисти. Не бива също да се забравя, че дворянският елит през посочения период като цяло притежава висока литературна култура, която често тласка към собствени експерименти със словото. Например, по-скоро е изключение, че Краснокутски не пише стихове: стихотворството е част от етикетното светско поведение на руския офицер от първите десетилетия на века.

И така, високата степен на литературност на текста на Краснокутски е достатъчно основание за включването му в „българския корпус“ на руската литература. Тази литературност косвено се потвърждава от профила на списанието, в което е първата публикация. Защото въпреки своята синкретичност, изразяваща се в съвместяването на различни тематични блокове и рубрики, руската периодика от първата трета на XIX в. е с подчертано литературна насоченост. Конкретно, с „Руски вестносец“ са ангажирани много известни литератори от онова време – и като автори (Г. Державин, Ф. Глинка, С. Саларев, Н. Полевой), и като читатели-абонати (Н. Карамзин, В. Жуковски, И. Дмитриев, П. Вяземски, А. Воейков).

Пътуването на руския офицер, тогава капитан, е осъществено по време на обявеното близо двегодишно примирие (1807-1809) в Руско-турската война от 1806-1812 г. Огласената от Краснокутски цел е доставяне на важни депеша от главнокомандващия руската армия в Молдавия генерал-фелдмаршал А.А. Прозоровски до върховния везир и фактически управник на Османската империя Мустафа паша (Мустафа Байрактар).

В „Дневните записки“ има достатъчно индикации, че това не е първата мисия на Краснокутски в Османската империя, както и че той не е обикновен куриер: за неговата безопасност по време на обратния път се грижи лично рейс ефенди (държавен канцлер и министър на външните работи); в издадените от турските власти съпроводителни писма той е наричан „иличибей“ (посланик) или „безаде“ (бейзаде, т.е. княжески син). Може да се предположи, че в неогласените му задачи е влизало сондиране на настроенията сред висшите османски сановници и чуждестранните дипломати, както и събиране на разузнавателни сведения – той често, сякаш между другото, споменава числеността на войската в градовете, през които преминава, състоянието на пътищата, разстоянието между отделните селища.

Краснокутски пристига в Русчук (Русе) на 24 октомври след продължило три часа опасно преплуване на Дунав. В описанието на бурната река, с което започва пътеписът, се разпознават интонациите на навлизащия в руската литература романтизъм. „Дунав бучеше под нас. Запенените вълни силно подмятаха лодката ни и всяка минута заплашваха да ни погълнат. На няколко пъти бяхме на края на гибелта; струваше ми се, че Дунав иска да ме накаже за дързостта, а гребците за користта им“ (Краснокутский 1815: 3)³.

³ Отгук и до края на студията преводът на прозаичните откъси е мой – Р.И.

Пътят на куриера до Константинопол минава през днешните Русе, Разград, Търговище, Омуртаг, с. Тича, Котел, с. Ичера, Сливен, Ямбол, с. Попово (Елховско) и Одрин. На 30 октомври, след шестдневно пътуване, руският офицер пристига в османската столица. След завършване на мисията и снабден с писма от новия везир до А.А. Прозоровски, на 19 ноември Краснокутски потегля от Константинопол. Обратният маршрут е през днешните Гоце Делчев, Разлог, Пазарджик, Пловдив, Чирпан, Стара Загора, Казанлък, с. Шипка, Търново, Русе. На 10 декември той вече е в Букурещ.

Централно място в „Записките“ заема разказът за кръвопролитията и размириците в турската столица, довели до свалянето от власт и убийството на великия везир Мустафа Байрактар през ноември 1808 г. Като цяло текстът представлява интерес за широк кръг специалисти: в него има сведения за административните и политически практики в Империята, за инфраструктурата, за главните „магистрали“ по османско време и т.н. В повествованието се преплитат няколко гласа – на *сантименталния пътешественик*, на военния аналитик, на предания на дълга си офицер, на отворения за света и нови впечатления млад човек. Тази разногласовост вече е предпоставка за една широка читателска аудитория.

Сантименталният пътешественик е поразен от суровата и гибелна красота на Стара планина: „С какъв ужас поразява взора начумереният и печален вид на Балканските планини! Някои от тях са покрити с вечни мъгли и снегове; върховете на други чезнат в облаците: струва ти се, че природата от дивото им чело заплашва с гибел пътниците, които дръзват да се приближат до тях. Тъмните, потънали в дрямка лесове не пропускат слънчеви лъчи. Планината се простира на 79 версти и, пътувайки, аз преминавах от едно годишно време в друго“. На върха на планината го посреща „очарователно зрелище“: от едната страна слънцето сияе в целия си блясък, долини и поля зеленят, а от другата върху ледените висоти се сипе сняг. Отбелязвайки граничността на ужаса с приятното, той обобщава: „И в живота горестта е на крачка от радостта!“ (Краснокутский 1815: 6-8).

На връщане Краснокутски преминава по опасните заледени пътища на Пирин, Рила и Родопите, а също и през Шипченския проход - там, където близо 70 години след пътуването му ще се води едно от най-епичните сражения в Руско-турската освободителна война⁴. „Видът на тази планина с ужас поразява погледите и дори при слаб вятър е опасно да се преминава през нея: върхът е съвършено гол, и не само дървета, няма даже и храсти. Във ветровито време в тази планина мнозина загиват“.

⁴ Не намерих сведения за потомците на А.Г. Краснокутски, но е възможно сред тях да има участници във военните действия. Така например, в края на 1877 г. в боевете с турската армия при Ново село, Самоковско, загива друг капитан със същата рядко срещана фамилия - Василий Владимирович Краснокутски от 123-ти пехотен Козловски полк.

При продължилото девет часа изкачване студът е толкова силен, че офицерът целият се покрива със скреж. На върха времето е мрачно, но тихо. „Аз се наслаждавах на зрелището на облаците, които се носеха и стелеха по земята над долината. От подножието на планината слънцето позлатяваше облаците: от едната страна те изглеждаха като море с вълни, а от другата се носеха подобно на движещи се планини“ (Краснокутский 1815: 113-114).

Преданият на дълга си офицер не пропуска случай да подчертае контраста между изнежените турски големци и издръжливостта на обикновения руски воин: „аз не чувствам болест, служейки на Господаря и Отецеството си; старанието и усърдието на русите към Господаря са безгранични; където го изисква ползата на отечеството, там сладостно се преодоляват всички препятствия“ (Краснокутский 1815: 85). За разлика от необузданите и нагли еничари-бунтовници, той „помни единствено за дълга си“ - затова не го плашат виелицата и стръмните планини (Краснокутский 1815: 100).

Краснокутски е наблюдателен пътешественик. Той не пропуска да отбележи чешмите с бистра вода по пътя от Разград до Търговище, топлите лековити извори в Разлог, чиято вода почти залива улиците, каменното строителство в Пазарджик, обширните розови градини близо до Казанлък.

Турските власти следят внимателно всяка крачка от пътуването на куриера и остават доволни от скромността и благоразумието му. Той е предпазлив не само с чуждестранните дипломати в Константинопол. Особено е внимателен при общуването със знатните гърци-хитреци в Серез (Сяр), които искат да го подлъжат с антитурски речи – вероятно по заръка на местния паша. На тях той отговаря с „престорена досада“, че народ, който е недоволен от своя господар, не може да донесе никаква полза. „Славната Гърция, страната на просветата и науката паднала, когато гърците прекалили с умниченето; когато злословели всяка стъпка на своите управници“ (Краснокутский 1815: 96). Неведнъж авторът демонстрира отрицателното си мнение за френските дипломати, които с интригите си пречат за урегулирането на руско-турския конфликт – в негова интерпретация, така желано и от двете взаимно уважаващи се страни.

На този фон се открояват благоприятно редките, но сърдечни контакти на Краснокутски с българското население. В тяхното описание най-силно се долавя гласът на млад, впечатлителен и любознателен човек. В български дом в селището Чатак (днес с. Тича) той чува реч, близка до руската: „далеч от своята страна и звукът на родната реч утешава слуха и душата!“ . На децата на стопанина той подарява няколко руски сребърни монети с лика на Екатерина Втора. Цялото българско семейство възторжено целува образа на императрицата: „Ние отдавна сме чували <...> за тази велика господарка; тя искала да ни спаси от жестокото робство. Дай Боже, по-скоро да видим руските войски! Нашите планини няма да им попречат: чували сме, че те са преминавали и през по-опасни места. Нас ни уверяват, че русите непремен-

но ще дойдат!“ . В отговор руският офицер казва, че това е известно единствено на Бог и ги съветва да бъдат по-предпазливи, докато дойде времето (Краснокутский 1815: 9).

На друго място той отсяда в дома на български свещеник, който му разказва чудни неща за атонските манастири. Почти навсякъде българските селяни излизат да го посрещнат извън селата си и едва ли не го носят на ръце (Краснокутский 1815: 98-99). Ще спомена и емоционалната среща в Ямбол с бивш руски войник от армията на Суворов, принуден да приеме исляма и горчиво разкайващ се за тази си постъпка.

Описанието на българите и техния бит не е цел на „Записките“, но това не прави ескизите на капитан Краснокутски по-малко ценни. Освен това неизговорената, но явно присъстваща съпоставка с турците и, най-вече, с гърците определено е издигала българите в очите на руския читател.

„Дневните записки“ ще намерят своето частично продължение едва след две десетилетия в пътеписите на Юрий Венелин, Владимир Давидов, монаха Партений, Егор Ковалевски, Виктор Григорович... Към тях ще се присъединят писмата от България на Виктор Тепляков и Феликс Фонтон, писани по време на и във връзка с Руско-турската война от 1828-1829 г. Но те няма да притежават литературния изказ на Краснокутски, което ще стесни читателската им аудитория. Те ще потвърдят наблюдението на И.С. Достян, че въпреки военните операции от 1809-1811 г. и т.нар. източна криза от 20-те г. на XIX в., „...за българите в руската публицистика се е пишло малко, руската „четяща публика“ е могла да получи за този народ само оскъдни сведения“ (Достян 1980: 135).

Макар да не е художествено произведение в общоприетия смисъл⁵, текстът на Краснокутски, чиито литературни качества се постарях да изтъкна, заслужава вниманието на литературоведите. Именно той за пръв път през 1810 г. от страниците на списанието на С. Глинка насочва погледите на съвременниците си към населените с българи земи в Османската империя. Чрез „Дневните записки“ започва и изграждането на един трите основни компонента във формиращите се представи в руското общество за нашата страна и народ, който условно може да бъде наречен „България и живеещите в нея българи като част от Османската империя“.

1828 година. Първото произведение, по отношение на което може да се говори за фикционална сюжетност, е отпечатаната в Санкт Петербург в печатницата на И. Глазунов през 1828 г. поема на неизвестен и до днес автор

⁵ Не бива да се забравя, че през XVIII - първата четвърт на XIX в. прозаичните жанрове все още не са сред представителните за „изящната словесност“ - произведенията на Н.М. Карамзин са по-скоро изключението, което потвърждава правилото. Дори прозаичните експерименти на Пушкин от първата половина на 30-те години не са разбрани от съвременниците.

„Любов в затвора“ („Любовь в тюрьме“). Тя е и първият текст в руската литература с главен герой-българин.

Поемата е доста обемна (in 16, 94 с.): състои се от посвещение, въведение, две части („Затворът“ и „Пустинята“) и епилог, който не е графично обособен. Написана е, доколкото може да се съди от посвещението, не по-късно от 1824 г.

Млад българин, чието име не е назовано, оглавява породения от отчаяние⁶ и желание за лека, мигновена смърт бунт на шепа сънародници срещу жестокия османски феодал Омар. В битката той убива сина на Омар, но е пленен. Тиранинът обещава на този, който измисли за бунтовника най-мъчителната екзекуция, ръката на дъщеря си Гулнара. Гулнара обаче обиква пленника и двамата бягат. Бегълците се надяват да се укрият от враждебния свят в пустинята⁷, а в планината да получат приют и благословия от духовния учител на Гулнара отшелника Калоер. Предателството на съотечествениците, предизвестено в духа на романтизма от разразила се буря, ги връща против волята им в двореца на Омар. Преживяването е пагубно за девойката, но преди да издъхне, тя успява да припомни на баща си обета, който той някога е дал на майка ѝ: да разреши на дъщеря им сама да си избере съпруг. Потресен от смъртта на любимата дъщеря, свирепият владетел чудодейно се преобразява в нежен баща. Той зачита последното ѝ желание и приема избраница ѝ като син. Смъртта на Гулнара го превръща в немощен старец, който става жертва на неконкретизирана „страст на користта“⁸. „Проницателната злоба“ на враговете-наследници на покойния Омар отново хвърля главния герой в тъмница, от която той никога не излиза.

Поемата е типично за масовата литературна продукция от 20-те години на XIX в. произведение, компилативно по отношение на Източните поеми на Байрон и Южните поеми на Пушкин. Заемките от двамата кумири на епохата са забелязани още от съвременниците: списанието „Московски телеграф“ определя „Любов в затвора“ като извлечение от „Шийонския затворник“, „Бахчисарайския фонтан“ и „Абидоската невеста (Московский телеграф 1828: 94). Век и половина по-късно тази компилативност е коментирана от В.М. Жирмунски (Жирмунский 1978: 259, 293, 301, 334-335) като

⁶ Ср.: „...не стук оков/ Стал нетерпимым для рабов,/ Не чество грудь опламенилась, / Не мужество на бой влекло, -/ Отчаянье сердца зажгло“ (Любовь 1828: 8-9). Почти двувековната дистанция и стихотворната форма правят произведението практически непреводимо. Поради тази причина цитатите от него са в оригинал. Същото се отнася и за поемата „Пленник“.

⁷ В поемата е използвано първоначалното значение на думата – пусто, безлюдно място.

⁸ Ср.: „Дворец Омаров опустел;/ Он сам пашей вкусил удел;/ Корысти страсть не пощадила/ Его седин; она купила/ На голову его указ/ И нагло требовала сила/ Ее у старца...“ (Любовь 1828, 91-92).

пореден от многобройните примери за епигонство в общия контекст на руската романтична поема.

Първият българин в руската литература е етнически неразпознаваем. Той може безпроблемно да бъде заменен от представител на всяка друга християнска народност в Османската империя – без промени в смисъла, конструкцията и посланието на произведението. Впрочем, етническата неразпознаваемост е често срещано явление в романтичната поема – и на мястото на Пушкиновата черкезка би могла да бъде дагестанка или чеченка, без националността ѝ да се отрази на архитектуриката на творбата. Както преобладаващият брой романтически герои (историческите фигури са изключение), българинът е безименен. Неговата безименност е съотносима с анонимността на автора, което води до тяхното изравняване, унифициране. С разгръщането на сюжета поетът се превъплъщава в героя си, а монолозите на пленника постепенно приглушават авторовия глас. И ако героят е литературно-емоционалното alter ego на стихотвореца, то в Гулнара, пак в руслото на романтичния канон, се прокрадва смътният облик на тайнствената негова любима - жената, на която е посветено произведението и чието име съвпада с християнското име на героинята, предадено с криптонима А... а.

Главният герой е слабо индивидуализиран. Като негови отличителни черти са посочени трудолюбието („И изнурилось, ослабело/ Трудом воспитанное тело“ - Любовь 1828: 19), воинската етика, изразяваща се в уважение и пролети сълзи над гроба на достойния противник Селим, самообладанието („Но на челе его высоком/ Ненарушаемый покой;/ Бестрепетным и гордым оком/ Взирает он на жребий свой“) и храбростта (Любовь 1828: 13). Както подобава на романтическия герой, българинът е лидер, силна и харизматична личност:

Свободы голос, мщенья клич
Воздвигнул я в сердцах Болгаров;
Отяготел над нами бич,
Отяготел ярем Омаров
(Любовь 1828: 22)

Предлагайки свой собствен вариант на традиционната сюжетна матрица за любовта на пленника и девойка от вражеския лагер, авторът засилва акцентите на социалния конфликт, който се слива с националния: „Враги нам – самые законы,/ Нет правосудия для нас!“ (Любовь 1828: 23). Бунтарството на героя срещу установения ред има обществени, а не лични измерения и това сближава неназования по име българин с героите на т.нар. граждански романтизъм в поезията на декабристите – близост, забелязана още в средата на миналия век от З. Русова (Русова 1957: 36-37).

Като романтически герой той е противопоставен на тълпата – в случая, на сънародниците си. Подтискани и угнетявани, приравнявани към пред-

мети за продан, те са попили в душите робството: „Еще Болгарам свист мечей/ Казался голосом бичей“ (Любовь 1828: 25). Техният дух е притъпен, надеждата им е „тъмна и унила“. Те тръгват на бой не да извоюват свобода или слава. Съзнанието за обреченост ги хвърля в битката – за да умрат мигновено, а не от ръката на палача. Робството и социалната несправедливост са причина за атрофията на националното чувство. За да изкупят пред Омар участието си в бунта, българите подло му предават своя вожд и защитник. Традиционният конфликт придобива трагични измерения.

Без возмущенья, без боязни
Смотрел я на орудья казни -
Уготовляемый мне дар
Рукой признательных Болгар;
За безрассудное желанье
Рабам отдать существованье.
(Любовь 1828: 78)

Докато главният герой не се отклонява от романтичните стереотипи за силната личност, поставена в извънредна ситуация, главната героиня съвсем не е оня тип южнячка – дете на природата, който е особено свиден на руските романтици. Доминанта на образа са не екзотичната красота и страстният темперамент, а християнските добродетели и ангелското начало:

Какое может выраженье
Изобразить, - не красоту, -
Но ту приятность, кротость ту,
То состраданье, то смущенье...
(Любовь 1828: 35).

Продължавайки успоредяването с Пушкиновите Южни поеми ще отбележа, че вместо очакваната от читателите Черкезка от „Кавказски пленник“ неочаквано сякаш се появява Мария от „Бахчисарайски фонтан“. Монологът на героинята неутрализира такива на пръв поглед непреодолими опозиции, как християнство - ислям, привързаност към семейството – любов към убиеца на брата. Като покойната си майка – любимата жена на Омар, Гулнара е християнка, а убитият Селим е син на баща ѝ от предишен брак. Любовта на девойката не е сърцателна, а действена – тя се грижи тайно за любимия в затвора, подготвя бягството му. Нежна и любяща дъщеря, тя предпочита да остане с разгневения Омар. Решава се да тръгне с пленника, едва когато разбира, че той ще избере жестоката и бавна екзекуция пред възможността да бъде свободен, но сам, без нея. Ангелоподобието⁹ на геро-

⁹ Ср.: „Казалась ангелом, на время/ Телесное принявшим бремя/ И возносящим очеса/ В свою отчизну, небеса/ С молитвой прекратить изгнание“ (Любовь 1828: 77).

инята изпъква с пълна сила в изпитанията, на които е подложена любовта ѝ. Силният дух на крехката девойка взривява сюжетната предопределеност. Тя не се бои пред всички да хване окованата ръка на любимия и да заяяви: „На смърть, на всё! не на разлуку!“ (Любовь 1828: 81). Остава впечатление, че създавайки героинята си, авторът се е стремил да избегне шаблоните, довели до тиражиране на определен тип женски образи в литературата от 20-те години на XIX в.

Хронотопът в поемата е условен. Семантичният център на художественото пространство е представен чрез опозицията затвор – пустиня, която чрез едноименните две части изгражда и структурата на произведението. Затворът е представен като продукт на цивилизацията със строги конвенционални опозиции: затворник – пазач, жертва – палач, угнетяван – тиранин. Любовта на Гулнара извежда героя от не-свободата. Вселенската самота – важен идентификатор на романтичния герой, се оказва споделена: „Она со мной, нас в мире двое“ (Любовь 1828: 64). В духа на романтизма и противоположността на цивилизацията – пустинята, се превръща в гибелен капан за героите

Конкретните топоними в поемата са много малко – Дунав и, донякъде като териториален намек, Македонски път. Липсват дори познати на руския читател по военните действия от Руско-турската война от 1806-1812 г. названия като Силистрия (Силистра), Шумла (Шумен), Русчук (Русе), които биха настроили на българска „вълна“. Създава се впечатление, че малобройните географски реалии не толкова конкретизират пространството, колкото във функцията на екзотизми го рамкират. Два показателни примера: Близо до Дунав няма висок петоглав хълм Бештепе. Вероятно, в поемата той е един вид реплика на планината Бештау (Бешту) до г. Пятигорск, превърнала се благодарение на Пушкиновия „Кавказки пленник“ в част от романтичния декор. Битката между българите и турците е на брега на река Драва, откъдето някога Омар е довел любимата си жена – майката на Гулнара¹⁰.

За разлика от конкретната, романтичната топография присъства в пълен обем: скали, планински стръмен склон, поток, гора; замък, градини, кладенци, тихи езера; степ, дъбрави, пещера. Някои религиозни (ритуално измиване, представата за мюсюлманския рай, минаре) и битови понятия (шербет, чалма), които често се срещат в произведенията на руските романтици, показват, че за автора на „Любов в затвора“ България не е конкретна територия¹¹, а част от условния Изток на романтизма.

¹⁰ В началото на XIX века главно пособие по история на южнославянските народи в Русия е „История на съседните на Унгарското кралство народи“ на Й. Енгел, който прокара идеята, че освободените от турска власт балкански народи трябва да бъдат присъединени към Унгария (Достян 1980: 23).

¹¹ Съдейки по някои материали в руската периодика от първата трета на XIX в., за България се е смятала територията между Тимок, Дунав, Черно море и Балкана,

В темпорален план се наблюдават характерните за романтичната проза от първата трета на XIX в. бързи преходи в развитието на действието. Омар *веднага* издава присъда на бунтовника, след което следват еднообразни дни на затворничество. Гулнара *бързо* решава да сподели съдбата на любимия. Безкрайната, извънвремева идилия *изведнъж* е разрушена от предателството. След *мигновената* развръзка и смъртта на превърналия се в закрильник Омар, героят дълго блуждае в гората. *Неочаквано* той отново се озовава в затвора и времето за него спира:

Прошли неслитанные годы;

Пройдут еще...

(Любовь 1828: 93)

В епилога веригите са свалени от костите на българина. Това редуване на бързи преходи и забавени състояния „придърпва“ поемата към романтичната поема, което влияе отрицателно и на без това слабия лиризм.

Изцяло в духа на поетиката на романтизма са такива шаблонизирани образи, като змията – символ на вечността (Любовь 1828: 7); антитезите северна нощ – южна нощ (Любовь 1828: 15-16), син – дъщеря (Любовь 1828: 47-48); природният паралелизъм (Любовь 1828: 70), лирическите отстъпления, трикратните повторения и др.

„Любов в затвора“ използва две широко експлоатирани по онова време сюжетни матрици: 1) любовта на девойка към пленен от роднините/земляците чужденец с изходен образец „Кавказки пленник“; 2) любовта на победител-мюсюлманин към пленница-християнка с изходен образец „Бахчисарайски фонтан“. Прави впечатление, че авторът коригира Пушкиновите модели в посока на споделената любов: чувствата на Черкезката (Гулнара) и пленника са споделени, Гирей (Омар) е бил щастлив с Мария (майката на Гулнара).

В поемата „Любов в затвора“ - и това я отличава съществено от много други произведения от литературния поток, звучи темата за тежката участ на подтисканите християнски народи в Османската империя, участ, пораждаща национални и конфесионални конфликти. Изобщо, анализът на произведението в контекста на масовата литературна продукция на руския романтизъм от първата трета на XIX в. откроява редица интересни и новаторски авторски решения (Илчева 2010).

„Любов в затвора“ в художествено отношение не е нито значително по-добра, нито значително по-лоша от лиро-епиката в литературния поток. Но в нея липсва онази магия, която превръща синтаксиса в поезия. С право рецензентът на „Московски телеграф“ отбелязва, че малобройните прекрас-

т.е. днешна Северна България. Сегашната Южна България е била наричана Румелия (Валш 1828: 300-301).

ни редове трябва да се търсят сред купища други, и предупреждава: „а докато ги търсите, срещате непоносими стихове“ (Московский телеграф 1828: 94).

Очевидно битуването на поемата в литературния контекст е било кратко и се е ограничило с издаването ѝ. Впрочем, анонимният автор не е разчитал на някакъв широк отклик:

Не лъщусь надеждою напрасно
Потомству передать ее.
В ней нет искусства, но прекрасно
В ней имя милое твое.
Оно ее собой украсит,
Ей даст достоинства печать,
Велит завистнику молчать
И светоч критики погасит.
(Любовь 1828: 2)

Възможно е, произведението да е било предназначено за много тесен кръг читатели и дори само за една читателка¹². В такъв рецепционен ракурс признатите от самия автор недостатъци не са вече литературна щапма, а реплики от диалога зад кадър между поет и читател. Може би неволно споменатото име на героя би заговорило (по Тинянов) и би анулирало съзнателно избраната анонимност. Може би не писателската неизкушеност, а желанието за оставане в сянка е причината за слабата индивидуализация на българина. Може би... Но ще спра дотук. Много е вероятно коментираната ситуация да се свежда до банален псевдобиографизъм или литературна мистификация - така характерни за първата трета на XIX в.

Първият литературен герой българин не е забелязан от читателите – съвременници и потомци¹³. Непосредствено след появата си произведението

¹² Ср.: „Тебе хранитель ангел мой,/ Сестра, судья, советник, совесть/ Тебе я посвящаю повесть...“ (Любовь 1828: 1).

¹³ Мотивът за ангела, временно vyplътил се в женско тяло, но тъгуващ по небесната си родина и стремящ се към нея, неочаквано сближава Гулнара с цяла редица Лермонтови героини: Ада от поемата „Ангелът на смъртта“, Олга от незавършения роман „Вадим“, Бела от „Герой на нашето време“, и най-вече с Тамара от „Демон“. Тя напомня на Демона за предишните му (т.е. небесните) братя; Творецът е изтъкал струните на душата ѝ от най-хубавия ефир. Не мога да отмина и неочакваното текстово сближаване на безименния българин с гордия Демон. Ср.: „Но на челе его высококом/ Ненарушаемый покой;“ (Любовь 1828: 13) и „И на челе его высококом/ Не отразилось ничего.“ (Лермонтов 1980: 375). Малко вероятно (но не и невъзможно!) е Лермонтов да е чел поемата на неизвестния автор и да е „разpoznал“ в нея своето – както е направил със знаменития стих „Белеет парус одинокий“ от поемата „Андрей, княз Переяславский“ на А. Бестужев-Марлински. Възможно е също така да става дума за определени клишета от поетичния изказ на епохата, които в творчеството

попада за миг в полезрението на литературната критика, която реагира с две обидно кратки рецензии. Враждуващите списания „Московски вестносец“ („Московский вестник“) по изключение са единодушни: в него „няма нито план, нито връзка: неестественостите са на всяка крачка и във всичко – в действието, характера, думите, изразите“ (Московский телеграф 1828: 94). През ХХ в. то е регистрирано в руското литературознание като част от конвоя на различни направления в романтичната поема от първата трета на ХІХ в. единствено от З. Русова и В. М. Жирмунски, за чиито изследвания вече стана дума. В българската литературоведска русистика текстът не беше познат до преди тридесетина години, когато имах шанса да го представя чрез една от ранните си статии (Илчева 1992).

Публикуваната през 1828 г. анонимна поема „Любов в затвора“ е първото произведение с фикционална сюжетност, където главният герой е българин. Въпреки недостатъците си и неблагоприятната литературна съдба именно тя поставя началото на българската тема в руската литература¹⁴.

1832 година. Проучването на литературната ситуация в Русия през първата трета на ХІХ в. ме доведе и до друго неизвестно на нашата литературоведска русистика лиро-епично произведение, свързано с България – отпечатаната в Санкт Петербург в печатницата на А. Плюшар през 1832 г. поема „Пленник“ на П. Родивановски.

Въпреки, че се състои от 8 глави, произведението е сравнително кратко – 34 страници. Тежко ранен в битката при Кулевчи (Кюлевча) млад донски казак (донец) попада в турски плен. Той е заточен в Бургас, където намира утеха в домовете на радушните българи. Красива девойка от милия рой на гъркините („гречанок милый рой“) се влюбва в него. Когато турците затварят пленника си в кулата, тя, с помощта на възрастен българин, организира бягството му и тръгва с него. Влюбените срещат настъпващите руски полкове. Руснакът се присъединява към тях. Но и сред тътените на битките той постоянно мисли за любимата си. Когато войната свършва, двамата политат „на крилете на щастието“ в далечната родина на героя. Там, в храма, „венчална целувка“ запечатва любовта им.

Както показва заглавието, протагонистът отново герой е пленник¹⁵. По-

на големия поет придобиват различно звучене.

¹⁴ Тезата на Г. Германов, за която споменах по-горе, че начало на българската тема са няколко реда от Пушкиновия откъс „Чиновник и поет“ (Германов 1984: 22) е уязвима. Въпросният незавършен откъс за пръв път е публикуван през 1930 г. В него не се съдържат и никакви епатажни идеи, които биха му дали шанс за включване в съществуващата през първите десетилетия на ХІХ в. ръкописна традиция за разпространяване на литературни текстове.

¹⁵ След второто издание на Пушкиновия „Кавказки пленник“ през 1828 г. руската романтична поема е буквално залята от пленническа вълна. За много кратко

добно на българина от „Любов в затвора“, главните герои са безименни и са назовани по етнически признак: той е *донец* (в началото и края на произведението) и *русский* (в основната част), тя е *гречанка*. Основните персонажи са до голяма степен стереотипни – той е смел и свободолюбив, тя е красива и всеотдайна в чувствата си. И в тази поема любовта извежда пленника от неговия затвор, но финалът е щастлив. Противно на очакванията, в нея почти не е докосната темата за тежкото положение на християните в Османската империя – тема, получила широк не само литературен, но и обществен отклик благодарение на поемата на Платон Ободовски „Хиоският сирак“ („Хиосский сирота“, 1828 г.)¹⁶. Тя е заменена с прослава на победите на руското оръжие¹⁷.

За разлика от българите в поемата „Любов в затвора“ - роби и предатели, тук техният образ е комплиментарен. Наистина, те са участници в масовката на описаната *love story*, но те са приятелите-единоверци, които самоотвержено помагат на главните герои за *happy end*'а.

В изобразяването на България се успоредяват две линии – условно-романтичната и конкретната. Първата представя „отечеството на розите“ и „страната на поклонниците на пророка“, където всичко е вълшебно: „... девы там/ Парят по шелковым лугам/ Эфирной прелестью востока“ (Родивановский 1832: 5-6). Втората линия, напротив, впечатлява с неприсъщата за романтичната поема конкретика. Това са и Дунав, към чиито брегове лети младият казак, и шуменското село Кюлевча, където руската армия под командването на И. Дибич разгромява Рашид паша, и заключителната за сюжета на произведението битка до Сливна (Сливен). Двете линии се сливат при описанието на Бургас – романтичният пейзаж е конкретно разпознаваем:

време са написани и/или отпечатани „Кавказки пленник“ на М. Лермонтов (1828), „Киргизки пленник“ на Н. Муравъв (1828), „Московски пленник“ на Ф. Соловьов (1829), „Пленник на Турция“ на Д. Комисаров (1830), „Калмицки пленник“ на Н. Станкевич и Н. Мелгунов (1832).

¹⁶ Произведението напомня за Хиоското клане от 1822 г. – наказание за това, че жителите на остров Хиос са подкрепили борбата за национална независимост на гръцкия народ. Героят в него е реална личност – под линия се съобщава, че избягалият от турски плен хиоски сирак вече се намира в Санкт Петербург и се възпитава в едно от най-добрите държавни заведения с издръжка от императрица Александра Фьодоровна (Ободовский 1828: 5). В епилога се посочва, че авторът посвещава труда си на събирането на средства за откупуване от турски плен на по-малкия брат на героя Ламбрине.

¹⁷ Ср.: „Драгни пред ним, драгни Стамбул“ (вероятно, *дрогни* - Родивановский 1832: 32). Възклицанието по своята патетика поразително напомня Пушкиновото „Смирись, Кавказ: идет Ермолов!“ от „Кавказки пленник“.

Там за Балканскими горами
Шумит, ревет Нептуна глас.
Там, над Бургасскими водами
Как между мрачными гробами
Стоит в безмолвии Бургас.
На лоне вод сереют стены,
Угрюм строений древних вид,
И горизонт земли покрыт
Клубами наносимой пены.
Лишь только слышится порой
Прибрежных волн протяжный вой.
Окрест Балканския вершины
Теряются в дали небес;
А у подошвы мрачный лес
Рисует мрачные картины
Смотряся в лоно светлых вод.
(Родивановский 1832: 12)

Въпреки че името на Родивановски се среща в литературните списания и алманаси от втората половина на 20-те години на XIX в., за този автор не се знае почти нищо. Топонимичната конкретика на „Пленник“ позволява да се предположи, че той или е участвал в Руско-турската война от 1828-1829 г., или е бил много добре запознат с хода на военната кампания¹⁸. Вероятно самата поема (в някои източници тя фигурира като повест) е написана по действителен случай и може, с необходимата доза условност, да бъде наречена *документална* романтична поема. А произведения като „Хиоският сирак“ потвърждават, че това явление не е единично.

Освен че са важни като текстове с българско присъствие, двете разгледани поеми – „Любов в затвора“ и „Пленник“ - са показателни и като един от индикаторите на трансформационните процеси в литературния развой от втората половина на 20-те – началото на 30-те години на XIX в. Традиционните лиро-епически сюжетни конструкции от първата четвърт на века се огъват под тежестта на събитийността, която понякога дори граничи с документалност. Настъпва времето на художествената проза като първостепенен фактор в литературния живот.

1834 година. Тогава се появява Пушкиновият Кърджали, смятан до неотдавна за първия герой-българин в руската литература. Кратката едноименна повест (според днешните критерии – разказ) излиза през 1834 г. в декем-

¹⁸ Възможно е това да е Павел Родивановски, брат на М.М. Родивановски, познат по нарисувания от известния руски художник П.А. Федотов портрет. По факта, че домът на Василиевския остров в Петербург, в който е живяло семейството му, е бил разположен близо до казармите и наполовина е бил собственост на полка, може да се допусне, че авторът на поемата е военен.

врийския брой на „Библиотека за четене“ („Библиотека для чтения“, 1834, т. VII, кн. 12) – първото многотиражно руско списание.

За разлика от предшественика си – безименния млад българин-бунтовник от поемата „Любов в затвора“, Пушкиновият герой още в първото изречение се появява с прозвището и националността си: „Кирджали был родом болгар“ (Пушкин 1978: 239)¹⁹. Във второто изречение е пояснено прозвището: на турски език, обяснява Пушкин, то означава „витяз, смелчага“. От третото изречение става ясно, че авторът не знае истинското име на героя си. Разминаването на Пушкиновото пояснение с етимологията на антропонима²⁰ не е от значение за посланието на творбата. „Кърджали“ е прогностично назоваване с оглед развитието на сюжета, където героят се проявява като харизматичен храбрец.

Кърджали е жесток разбойник, който „всява ужас в цяла Молдавия“ и не щади дори сънародниците си. С няколко отколешни авери се включва в „метежа“ на Ипсиланти, т.е. в започналата през 1821 г. гръцка война за независимост. Нейните цели не са кой знае колко ясни за героя, но тя е удобен случай той „да се обогати за сметка на турците, че и на молдованите“. Това обаче не му пречи да се сражава храбро в битката до Скуляни. След разгрома, заедно други бунтовници намира убежище в новите руски земи. В Кишинев води „празен, но не и безпътен живот“: на никого не би минало през ум, че тези „мирни бедняци“, от които никой не се оплаква, са сред най-известните разбойници в Молдавия, другари на страховития Кърджали и че самият той се намира между тях.

Спокойният живот свършва, когато в резултат на междудържавно споразумение руската администрация в Кишинев предава Кърджали на турците. Той не крие самоличността си, само напомня, че, откакто е преминал границата река Прут „не е пипнал и косъм от чуждо имане, не е обидил и най-изпадналия циганин“. Напротив, живее от подаяния и не разбира защо руските власти, за които е гост, го предават на враговете му. Началството, което, иронизира Пушкин, не е длъжно да гледа на разбойниците от романтичната им страна, го изпраща с конвой в Яш. Преди заминаването окованият разбойник неочаквано пада в краката на полицейския чиновник и го моли да се погрижи за жена му и детето му, които могат да пострадат заради него.

Кърджали е осъден на мъчителна смърт (набиване на кол), която успява

¹⁹ През първата трета на XIX в. все още са допустими двата варианта: България – Булгария, болгар – булгар за означаване на част от днешната територия на страната ни и на българския етнос. Позволих си непреведен прозаичен цитат, за да покажа тази вариативност. При изписването на антропонима *Кърджали* следвам установената в нашата наука традиция. Иначе, според днешните преводачески принципи, той би трябвало да се изписва *Кирджали*.

²⁰ Етимологията на антропонима *Кърджали* е подробно и убедително коментирана от Т. Балкански и В. Кондов (Балкански, Кондов 2010: 93-96).

да избегне благодарение на находчивостта, хладнокръвието и храбростта си. Възползвайки се от алчността на простоватите си пазачи, които омайва с приказки за заровено имане, смелчагата отново е на свобода. Той се връща към разбойничеството и даже диктува условията си на господаря в Яш. Повестта завършва с въпроса, а по същество възклицание „Бива си го тоя Кърджали, а?“ („Каков Кирджали?“).

Да коментирам художествените качества на тази творба в контекста на предходните две поеми означава да сравнявам несравними неща. За разлика от анонимния автор на „Любов в затвора“ и неуспелия да влезе даже в покрайнините на литературната история Родивановски, „Кърджали“ е написана от популярен и ценен от съвременниците си автор. Наистина, ценен като поет – трябва да мине време, за да бъдат разбрани и възприети прозаичните му опити.

Прозата по принцип предполага по-висока степен на конкретност. Конкретността в „Кърджали“ е от документален тип. Действието се развива в началото на 20-те години на XIX в. Героят е предаден на турските власти в края на септември 1821 г., а кулминацията – спасяването му, вероятно е през октомври. Пространството, в което той действа (или по-точно, върлува), е територията на днешните Молдова и Румъния, а споменатите в текста топоними спомагат за лесното възстановяване на сюжетните маршрути. Въведени са известни исторически фигури (Александър Ипсиланти, Йордаки Олимбиоти, Георги Кантакузин) и известни исторически събития (сражението до Скуляни). Повествованието е динамично, а драматизмът, който го пронизва, влияе върху структурата му. В нея ясно се разграничават увод, основна част с два кулминационни пика (гордият Кърджали пада в краката на полицейския чиновник и Кърджали забива ятагана в единия от пазачите си и грабва пистолетите му), епилог.

Освен чрез прозвището, героят-българин е идентифициран и чрез външния си вид. „Той изглеждаше тридесетгодишен. Чертите на мургавото му лице бяха правилни и сурови. Той беше висок на ръст, широкоплещест и въобще в него се чувстваше необикновена физическа сила <...> Видът му беше горд и спокоен“. И сякаш за да запечата в читателското съзнание този образ, Пушкин за миг вкарва в кадър по принципа на контраста чиновник от кишиневската администрация – „червендалесто старче“ с „пурпурна шишарка“ вместо нос, което, гъгнейки високомерно, чете заповедта за екстрадиране (Пушкин 1978: 241).

Кърджали буди симпатия със стихийното си бунтарство - смел и изобретателен, напет хубавеляк и луда глава. Изпъкващ сред гълпата чрез смелостта и хладнокръвието си, носител на своеобразна бандитска етика (в Кишинев бедства, но не разбойничи), предаден от тези, при които е потърсил убежище, той се сближава с много знакови за романтизма фигури. Безпощаден и свиреп (на турска територия без задръжки граби и коли дори

сънародниците си), той е вкоренен в размирното си време.

За разлика от безименния си предшественик от „Любов в затвора“, Кърджали е реално съществувал човек (Трубецкой, Интернет; Балкански, Кондов 2010: 66-76, 87, 92-99). Пушкин е бил силно впечатлен от разказа на М. И. Лекс (той присъства в текста като младия чиновник - „човека със сърце и ум“) за него. Пак от Лекс няколко години по-късно авторът разбира за бягството на бъдещия си герой от турския затвор.

Въздържам се от коментар на въпроса, дали Пушкин се е срещал лично с прототипа на персонажа си, както това предполага Б.А. Трубецкой (Трубецкой, Интернет). Като чиновник в канцеларията на попечителя на южните колонисти ген. И.Н. Инзов той обаче е почувствал много добре пулса на средата, в която действа героят му²¹ и, донякъде е придобил представа за народа, към който той принадлежи. Именно тези обстоятелства правят възможно художественото обобщение.

Това е особено важен момент за проучването на българското присъствие в руската литература. Всяка от руско-турските войни е последвана от преселенчески вълни. Страхът от турско отмъщение и надеждата за по-добра участ подтикват цели български села да тръгнат за Новорусия – присъединените земи към Руската империя в резултат на финализиращите военните кампании от XVIII в. договори. Българските колонисти получават от руското правителство земя и известни привилегии. Техният близък до руския език, православната вяра, някои запазени черти от славянската родова община, съчетани с битова екзотика, впечатляват изпратените от Петербург чиновници, офицери, висши държавни служители. Сред тях, освен Пушкин, са поетът-декабрист В.Ф. Раевски, писателят А.Ф. Велтман, бъдещият мемоарист Ф.Ф. Вигел, военният историк И.П. Липранди и др. Благодарение на българските колонисти в руското общество се очертава вторият основен компонент във формиращите се представи за нашия народ. Условно той може да бъде наречен „българите в Новорусия“.

Като литературен персонаж Кърджали се родее с други Пушкинови герои (безименните братя-разбойници от едноименната поема, селяните от отряда на Дубровски от едноименния роман, съратниците на Пугачев от „Капитанската дъщеря“ и др.). Въпреки реалния прототип, в него могат да

²¹ По време на Пушкиновия престой Кишинев е колоритен многонационален град. Ср. „Люблю базарное волнение,/ Скуфьи жидов, усы болгар/ И спор и крик, и торга жар,/ Нарядов пестрое стеснение./ Люблю толпу, лохмотья, шум –/ И жадной черни лай свободный.“ Цитатът е от Пушкиновото незавършено стихотворение „Чиновник и поет“, където за пръв път е споменат Кърджали (Пушкин 1977: 72) и за което по-горе стана дума. Въпреки добрата си проученост, престоят на Пушкин в Молдова продължава да бъде в центъра на внимание на учените. Нови, любопитни моменти от него изпъкнаха през последните години и в изследванията на българските учени (Вж. Балкански, Кондов 2010, Парашкевова 2017: 161-184).

бъдат разпознати и черти на легендарни български хайдути като Стоян Индже (Павлов, Интернет), слухове за които е възможно да са достигнали до младия Пушкин²². При изграждането му са използвани две предпочитани от романтиците литературни матрици – на кръвожадания, но по свой начин почтен разбойник и на екзотичния затворник. Те, обаче, са реализирани от зрелия Пушкин, който през 30-те години включва в прозата си характерни за реализма елементи. Произведението е хибридно: с романтически герой, действащ в типични обстоятелства. Затова и спорът какъв тип персонаж е Кърджали – романтичен или реалистичен (Германов 1984: 21), затихна без окончателен отговор.

За разлика от предишните две поеми с героини-българи, които изобщо не достигат до българския читател, „Кърджали“ е познат у нас още преди Освобождението благодарение на превода на М. Греков в издаваната от Л. Каравелов „Независимост“²³. Противно на очакванията този разказ не получава популярността на други творби на руския поет, като, например, „Евгений Онегин“ или „Капитанската дъщеря“. За сметка на това епизодичният за творческото наследство на Пушкин текст дълги години беше във фокуса на литературоведската ни русистика и изобщо на българското литературознание²⁴. По ред причини научната традиция възвеличава значимостта на идентичността на героя, „привнасяйки в творбата смисли, каквито в нея просто няма“ (Манолакев 1996: 36). Преди десетилетие произведението привлече вниманието и на езиковедите Т. Балкански и В. Кондов, които предложиха свой оригинален, езиковоархеологически прочит на проблема за Пушкин и българите.

²² Стремехът на Г. Германов (Германов 1984: 14) да покаже трайно и продължително присъствие (от 1821 г., когато според учения Пушкин замисля произведение с героиня-българин, до 1834 г., когато е публикацията на „Кърджали“) на българската тема в творчеството на големия руски поет е разбираем, но не достатъчно обосноваван. Два стихотворни незавършени откъса и един кратък завършен текст не могат да служат като убедително доказателство. Впрочем, епизодичността на персонажа в никакъв случай не намалява неговите послания и не е знак за negliжиране или подценяване от страна на автора.

²³ Според Л. Любенов преводът се появява през 1875 г., като „Независимост“ е определена като списание (Любенов 2001: 48). Според Т. Балкански и В. Кондов преводът е публикуван през 1874 г., като изданието е наречено вестник. Дватама автори дават информация и за още няколко превода на произведението (Балкански, Кондов 2010; 53-65).

²⁴ Анализът на писаното по темата „Пушкин и България“, където напълно очаквано опорният текст е „Кърджали“ с гравитиращите към него два незавършени стихотворни откъса, не е цел на това изследване. Все пак, освен посочените в библиографията трудове на Г. Германов, ще спомена и две статии с едно и също заглавие – „А. С. Пушкин и българите“ - на Е. Георгиев (Литературна мисъл, 1967, кн. 2) и на Тончо Жечев (Български воин, 1987, № 2).

1837 година. В руската литература се появява първата героиня-българка²⁵. Произведение със заглавие „Два разказа или Българка и Подолянка“ („Два рассказа или Болгарка и Подолянка“) и подпис В. Лугански излиза в XIII-та част на енциклопедичното списание „Московски наблюдател“ („Московский наблюдатель“). Въпреки, че авторовото жанрово определение е разказ, всъщност става дума за две самостоятелни повести, от които в броя е публикувана само първата²⁶.

След „Любов в затвора“ и „Пленник“ това е третият художествен текст с герои-българи, който имам удоволствието да въведа в нашата литературоведска русистика. На него попаднах сравнително наскоро – през 2018 г. И, отново, съвсем случайно, докато търсех друг автор и друго произведение. Но това е творбата, която породи най-много въпроси, на някои от които все още търся отговор.

Главният въпрос е свързан с нейното незабелязване както от българската русистика, така и от руската българистика. Тя е подмината дори от такъв стриктен по отношение на детайлите изследовател като Г. Германов, който в монографията си „Окръжавеното навечерие. България и българите в руската литература“ включи очерково дори автори от втора, че и трета линия. И докато отсъствието в книгата на фигури като анонимния стихотворец или слабоизвестния дори на историците на руската литература Родивановски е разбираемо (наистина, освен ровене, е нужен и късмет, за да попадне човек на техните текстове!), то отсъствието на В. Лугански буди недоумение.

Защото това е литературният псевдоним на един най-известните руски филолози от миналото, чието име е познато на всеки, отгърщал някога руски тълковен речник – Владимир Иванович Дал (1801-1872).

Руски патриот с баща датчанин и майка немкиня и с потомци с българска кръв²⁷, Дал заема важно място във филологическата наука преди всичко като автор на „Тълковния речник на живия великоруски език“ („Толковый словарь живого великорусского языка“) – обобщение на 53-годишен събирателски труд, включващ 200 хиляди думи и 30 хиляди идиоми. С псевдонима казак Лугански (по името на родното му място – г. Луганск) той е познат на историците на руската литература като писател с разнообразно творчество, оценено на времето от Белински, Некрасов, Тургенев. Още през XIX в., освен като отделни издания, произведенията му излизат в осемтомно (1883-1884) и пълно десеттомно (1897-1898) събрание на съчиненията.

Според преданието именно на Дал агонизиращият Пушкин завещава

²⁵ Замисълът на Пушкин за героиня с българското име Ралица (Трубецкой, Интернет, Германов 1999: 34, Балкански, Кондов 2010: 82-83, 97) остава нереализиран.

²⁶ След името на автора в скобки е написано: „Подолянка обещана“ (Даль 1837: 40). Тази втора повест излиза през 1839 г.

²⁷ Дъщерята на Дал Мария е омъжена за Константин Наков Станишев (1840-1900) - обществен деец и просветител, член на БАН.

пръстен-талисман, в чиято чудодейна сила вярва. Защото Владимир Иванович е до него не само като близък приятел, но и като лекар²⁸. „Отчаяно трудолюбив и яростно добросъвестен“ (Романов 2002: 10), той е втората след Ломоносов личност с ренесансов размах в руската история и култура. Автор е на над сто етнографски очерка, на статии по медицина, на учебници; един от първите в Русия тюрколози, специалист по Изтока; член-кореспондент на Петербургската академия на науките в областта на физиката и математиката, един от основателите на Руското географско дружество, почетен член на Академията на науките в областта на естествените науки...²⁹

Най-малко затова е странно мълчанието около литературно произведение, при това с българска тематика, от такъв познат за русисти и слависти автор. Повестта „Българка“ в нашата филологическа наука досега е спомената единствено от езиковеда Анна Липовска като илюстрация за таланта на Дал да навлезе в народопсихологията не само на собствения, но и на друг народ (Липовска 1997: 247). Под линия са поместени откъси от произведението, в които се описва красотата на героинята, но които не дават представа за сюжета, спецификата и посланието на текста. В достъпните литературоведски изследвания то е обект на внимание единствено от страна на Ю.П. Фесенко – един от най-изтъкнатите съвременни познавачи на творчеството на писателя. Фесенко обособява отделен цикъл „български“ повести, в който включва и нямащите пряко отношение към България повести „Циганка“ и „Подоянка“. Общата база за цикъла са връзката с военната кампания на Балканите от 1829 г., авторът-лекар, особеностите на стила и композицията. Обща е и интенцията: решително осъждане на войната като средство за разрешаване на международните конфликти (Фесенко 1999: 127).

Дал използва ресурсите на „аз“-повествованието, за да опише събития и случки, на които е бил очевидец в качеството си на военен лекар в действащата руска армия. „Сцеплението на мислите“ го отвежда към последните два похода, в които е участвал – турския и полския. В безкрайното море от спомени най-често изплуват женски образи, сред които постепенно се открояват две видения: едното с яркоцветни вълнени дрехи и бяло покривало, другото с бяла европейска дреха. Двете жени не са се познавали, но се възправят една до друга пред „окото на душата“ на автора поради еднак-

²⁸ Първото образование на Дал е военно-морско, второто – медицинско. В Морския кадетски корпус той е съученик и приятел с бъдещия известен адмирал П.С. Нахимов, а в Дерптския университет се сближава с бъдещия знаменит хирург Н.И. Пирогов. Самият Дал е бил виртуозен хирург, който еднакво добре си е служел и с лявата, и с дясната ръка. Има над 40 операции по премахване на катаракта – всичките успешни. Той е и един от първите в Русия хомеопати.

²⁹ Помолен в преклонна възраст от академик Я. К. Грот да изброи всичките си звания, Дал пише: „Сам се изплаших от своята ученост, като преписах всички тези почетности“ (Матвиевская, Интернет).

вата си участ: „едно бедствие – войната, разсече със съкрушаващия всичко меч възела на домашното ви щастие, <...> а недоуменията, неразбирането, превратните понятия, лъжовното направление на ума и сърцето на онези, от които очаквахте щастията си, ви погубиха, донесоха и положиха върху жертвеника на блуждаещото човечество“ (Даль 1837: 9)³⁰. И двете героини са се покорили на съдбата си, след гибелта им за тях си спомнят само престарелите родители в самотните молитви, произнасяни на славянски, близки до руския език, наречия.

След това общо по същество встъпление към двете самостоятелни, но успоредени по оригинален начин повести „Българка“ и „Подолянка“ (т.е. жителка на Подолск), авторът разказва за пристигането си в армията, за битката при Кюлевча, прехода през Балкана и влизането в Сливно (Сливен). Героинята се появява чак на дванадесетата от общо тридесет и петте страници на произведението. По време на кратка почивка в едно лозе руският лекар се запознава с две български момичета. Скоро пристига и трето – стройна красавица с черни вежди. С жестове тя обяснява, че в дома ѝ има ранен и моли за помощ.

Оказва се, че ранените са двама: казак, заради когото момичето е потърсило помощ, и собственият ѝ годеник – българин, по думите му мобилизиран насила от турците³¹ и дошъл в дома на изгората си в нейно отсъствие. Дватама вече са се сблъскали по градските улици като войници от вражески армии и са се ранили взаимно. Българинът се кълне, че не е стрелял по руснаците, че дори се е кръстил, за да им покаже, че е християнин. Въпреки че е молил за пощада, казакът го е ранил. В българина бушува злоба, примесена с ревност. Казакът, напротив, е спокоен и миролюбиво настроен. Противоборството от военно преминава в битово, че и в любовно.

Българинът е принуден да се върне в дома на родителите си, които живеят наблизко. Казакът се лекува още три дена в гостоприемния български дом, след което българската красавица, според автора, се разделя неохотно с него.

Руските войски се изтеглят от Сливен. След подписване на мирния договор между Русия и Турция и след разрешението на руското командване жителите на Сливен напускат завинаги родните места. Преди да тръгнат, те откъщават на турците „с безразсъдна, зверска жестокост“ (Даль 1837: 35). След време лекарят среща бившия си пациент – казака, и от него научава

³⁰ Позоваванията в предлагания анализ са към първата публикация на произведението, т.е. към текста, който влиза в руската литература непосредствено след Пушкиновия „Кърджали“. Разликите със следващите издания не са големи и засягат предимно стила или уточняват отделни факти.

³¹ В османската армия до 1839 г. съществува институтът на военизирано (войнушко или войниганско) християнско население (Павлов Интернет). По всяка вероятност годеникът на героинята е свързан с него.

за печалната участ на красивата българка. Ревнивият, зъл и отмъстителен млад българин продължава да се кара с бъдещия си тъст и с годеницата си, не спира да ги упреква, че са приели в дома си чужд човек и че любимата му се е грижила за него. Той се заканва с люти клетви, че ще се ожени за девойката само „за да я държи здраво в ръцете си и да ѝ отмъщава до гроб“. Напразно красавицата се опитва да убеди ревнивеца в своята невинност, напразно моли баща си, да не я омъжва за този палач. Отчаяна, тя се удавя в кладенеца и завинаги остава в родната земя като „последен залог и жертва за бъдещото благоденствие на земляците си“ (Даль 1837: 40). В края на разказа авторът изразява надежда, че в Русия, където заедно с останалите жители на Сливен са се установили годеникът и бащата на нещастното момиче, ще порасне ново поколение с по-меки нрави и страсти, подчинени на разума. Впрочем, самият той не си вярва: „Но какво говоря! Те ще забравят за това, ще забравят или няма изобщо да чуят за това, изживявайки дните си в същото тъпо равнодушие“³².

Анализът на художествената специфика на произведението сам по себе си не влиза в задачите на това изследване. Но нека отбележа неговата разнотипност – резултат от преплитането на елементи от пътеписа, битовите ескизи, военните релации, популярния в градския фолклор *жесток романс*. Впрочем, самият автор изпитва колебание при жанровото определение. Според него написаното не е „нито повест, нито роман, нито драма, а просто разказ, сказание за това, което е видял и чул, спомен“. И тъй като с този спомен са свързани събития от собствения му живот, към това изброяване той добавя още едно определение – откъс от дневник (Даль 1837: 10)³³.

Както и при Пушкиновия „Кърджали“, произведението е хибридно по отношение на корелацията романтизъм – реализъм. В по-голямата си част то е реалистично и дори е в духа на все още не заявлялата публично за себе си „натурална школа“, сред чиито основатели, редом с Некрасов, Григорович, Херцен, Панаев, Гребъонка, е и Дал. Но в портрета на главната героиня, в изобразяването на нейните страдания и печална участ се забелязват отблясъците на романтизма. Сюжетната линия в някои свои сегменти е реализация на емблематичната за романтизма идея за невъзможната любов: българката е сгодена, казакът е женен. Съдейки по някои детайли, двамата не са безразлични един към друг. Невъзможната любов дори не е започнала и това засилва трагизма на събитийната предопределеност.

Дал е развълнуван от красотата на героинята си – дългите тъмни мигли, огънят в тъмнокъфявите очи, който се вижда през полупрозрачни клепащи.

³² В следващите издания този завършек е допълнен с разсъждения за смисъла на благоденствието (Даль 1884: 154).

³³ Като извадки от дневникови записки определя жанра на „много милия, но в известна степен разпрострян разказ“, който обаче се чете с удоволствие, и В.Г. Белински (Белинский 1953: 124).

Той рисува зрим портрет и го поставя в словесната рамка на съжалението, че не е художник: „и съжалявах, че не съм живописец. Висока, изправена снага, препасана с широка златотъкана лента от разноцветна коприна, широка пола от вълнена тъкан с красиви ярки багри, избродирана по раменете и гърдите риза, старателно сплетена на много плитки дълга, черна и гъста коса, нещо като бяло було или покривало от прозрачен тънък плат, спускащо се от главата върху раменете, и, накрая, цялата ѝ изразителна външност, всичко това напълно съответстваше на заобикалящите я предмети, предразполагащи въображението към мечтания, и аз още веднъж съжалих, че не съм живописец“ (Даль 1837: 32-33). В това описание не е трудно да се забележи присъщото на романтизма възхищение от непосредствеността на отрасналата далеч от цивилизацията девойка. То е и предчувствие за оня идеал за женска красота, който по-късно ще получи своята завършеност в знаменитата Некрасова прослава на величавата славянка от поемата „Мраз - беловлас“ („Мороз, Красный нос“).

Релефността на образа се постига и за сметка на различните погледи, през които е показана героинята. За казака тя е славна, добра девойка (Даль 1837: 37), за повествователя – състрадателна, чиста душа (Даль 1837: 38), гълъбица (Даль 1837: 39). Както много точно отбелязва Ю. Фесенко, описвайки кръвопролитни сражения и гибелта на хиляди хора, Дал уголемява само една човешка черта и отделя на портрета на българката почти толкова печатна площ, колкото и на баталните сцени в прочутата битка до с. Кюлевча. Изводът е: „човек придобива истинското си предназначение в любовта, а не в омразата“ (Фесенко 1999: 130).

За разлика от Пушкин и другите руски автори, въвели герои-българи, Дал е посетил нашите земи. Неговият български маршрут може да бъде лесно възстановен: Силистрия (Силистра), Каларат (Калафат?), Кулевчи (Кюлевча), преход през Балкана, Сливно (Сливен), Айдос (Айтос), Месемврия (Несебр), Ахиоль (Ахтопол), Бургас. Той е видял България през погледа на лекаря, военния, пътешественика, етнографа, лингвиста, историка на културата, младия мъж, способен да оцени „хубавките, красиво облечени жени“, чиято външност кара руските воители да си мислят, че са попаднали в приказното царство на Доброрада и Милолика (Даль 1837: 23-24). Разказвачът е непредубеден. Той, например, с очите си се убеждава, че куршумите в паласката на българина са напълно еднакви с извадения от тялото на казака (факт, яростно отричан от българина), но приема версията, че в разгара на жестокия бой притиснатият до стената българин е загубил ума си от страх и не е усетил, как стреля в казака. Допуска също, че и казакът в ръкопашната схватка не е забелязъл, откъде е долетял куршумът. Към противника във войната – турците, се отнася спокойно и дори с уважение.

Картините от българския бит са ярки, запомнящите се³⁴. Ето момиче, за-

³⁴ Целите на изследването и ограниченият му обем не позволяват да се спра на

тъкнало къделята в колана си, което преде като върви. Красивото вретено, вероятно използвано като копие и оръжие, поражая с изящество и изкусна украса. Редом е срамежлива приятелка, заровила пръсти в украсените си с висулки и дребни монети плитчици. Ето го и българският дом: „застлан с плочи малък двор, <...> къща с широк навес, с причудливо нашарени с резба стълбове, около които се вият лози, <...> по каменната стена и оградата също се вие като мрежа грозде; <...> ромоли вода <...> течейки по издълбания в плочите улей през двора“. Ограденият с висока ограда малък двор на българската къща е толкова уютен, че авторът неволно си пожелава да живее и умре тук (Даль 1837: 25-26).

А какво разказва Дал на читателите си за българите? Първото му впечатление е благоприятно, изцяло в идиличния дух на славянското единство и на бъдещия концепт за руско-българската дружба. След оттеглянето на турците българите започват плахо да надничат от домовете си. Те посрещат руската армия с хляб и сол и организират търговия с неща за ядене и пиене. Притихналият град оживява и се превръща в шумен пазар. „Необузdana радост обхвана мирните жители, които никога през живота си не бяха виждали неприятеля и съдеха за него по образа на храброто турско воинство. Вместо него те видяха братски, християнски народ, чийто език чрез съзвучието си с родния им език им напомняше за родството и братството“. Взаимната дружба между жителите и победителите е декларирана още при първата среща. Сливенците дори заявяват, че ако руснаците се изтеглят, те ще ги последват и ще изгорят домовете си (Даль 1837: 22-23).

Второто впечатление обаче е по-различно. С развитието на сюжета постепенно се очертава един доста нелицеприятен образ на местните жители. Подминати първоначално детайли изпъкват, за да предизвикат ефекта на снежната топка. Читателят си спомня, че след края на битката, българите, които дотогава са се крили по домовете си, набързо разграбват имуществото в турския лагер – имущество, което руснаците дори не са докоснали (Даль 1837: 22). Разказвачът е потресен и от жестокото отмъщение на напускащите завинаги града си българи спрямо турците. Българите действат мълчешката, всеки сам за себе си. И макар авторът да се опитва да обясни поведението им с обстоятелствата, констатацията му е безпощадна: „Тук хората не се раждат с такава кръв, като при нас; пък и всичко, което ги заобикаля, причава зверската им душа към чувството за мъст и самоуправство; думите, които те в понятията си не могат да отделят и отличат от правдата, справедливостта: мъст, самоуправство и справедливост – при тях те са еднодуми“ (в оригинала „однословы“, Даль 1837: 35).

тяхната полифункционалност, която би послужила като поредна илюстрация към разисквания през последните години проблем за семантичното поле като художествен фактор и единица за описание на езиковата картина на света (Вж. Георгиева 2007).

Особено тягостно впечатление остава образът на ослепения през нощта незнайно от кого седемдесетгодишен турчин, чиято износена чалма показва, че е по-скоро бедняк. С окървавено лице и избодени очи той пипнешката крета, подпирайки се по зидовете, а връз него се сипят камшичните удари на препускащите в коне полупияни българи (Даль 1837: 35-36). Ние, запознатите с трагизма на вековното робство, можем да допуснем, че имало за какво да се отмъщава на този старец: българският читател лесно би „възстановил“ евентуалната предистория, финализирана от възмездието. Но и описанието на Дал не може да не породви съчувствие. А по-нататъшните събития потвърждават наблюдението на Ю. Фесенко, че враждата, заселила се завинаги в човешката душа, се насочва не само към неприятеля, но и неизбежно се излива върху близките (Фесенко 1999: 130).

В повестта сливенците са жестоки не само към отколешните врагове – турците, но и към своите. Напускайки с руската армия родните места, те още на първата почивка (т.е. преди да са познали тегобите на пътя) вземат нечовешко решение – да убият грохналите и безполезни стари хора³⁵. Всички аргументи и доводи на руското командване остават нечути. Когато прозвучава заплахата, че убийците ще бъдат разстрелвани, агресията се заменя от раболепие: българите се покланят низко и се разотиват (Даль 1837: 36). Жертва на безсмислена ярост и неоправдано безразличие от страна на най-близките си е и самата героиня.

Произведението предоставя любопитна информация за „балканския“ период от живота на самия Дал: за маршрута, по който пристига в действащата армия, за тежкото ежедневие на военния лекар, за първия чумав, за същността на чумата и начините на лечение. Има и няколко интересни случки, като, например, изчезването на товарната камила за цели единадесет дни. По-късно животното е намерено, но най-странното е, че багажът на Дал е непокътнат (Даль 1837: 34). А той е особено ценен – това са листове с народни думи и изрази, които бъдещият лексикограф записва от 18-годишна възраст. В чудодейното им запазване той вижда пръста на провидението.

Чрез повестта „Българка“, а по-късно и чрез успоредените ѝ „Подоланка“ и „Циганка“ писателят пръв сред своите съвременници насочва читателското внимание към виктимизацията и безправното положение на жените „в различни видове, положения и отношения, с разнородни дрехи, от висшите и нисшите съсловия на обществото, от различни страни и земи (Даль 1837: 7-8).

С оглед предприетото проучване ще подчертая следното. Дал е първият руски автор, който изгражда разказа си на основата на непосредствените си впечатления и лични контакти с българското население в днешните български земи. Той познава героинята си, целенасочено се вглежда в бита,

³⁵ Етнографът и историк на културата не се съдържа и под линия отбелязва: „Казват, че при древните славяни това се наричало *перелобанивать*“ (Даль 1837: 35).

нравите и обичаите на земляците ѝ. Това позволява на бъдещия етнограф да създаде един вид словесни снимки, документиращи пребиваването му в страната ни. Както повечето текстове, писани през 30-те – 40-те години на XIX в., и този за днешния читател е излишно подробен, претоварен с разсъждения, лирически отклонения, описания. Но това са знаците на литературното писане на епохата, онагледени и в произведенията на големите прозаисти на столетието – Тургенев, Толстой, Достоевски. С други думи, Владимир Дал се оказва сериозен конкурент на Пушкин като родоначалник на българската тема в руската литература.

Отново ще се върна към въпроса, с който започнах коментара на „Българка“ – подминаването на произведението от страна на нашата литературоведска русистика, по принцип добросъвестна и обстоятелствена. Не изключвам напълно възможността то да е било непознато на нашите учени. Дал, от една страна, не влизаше в списъка на извеждани на първа линия в историята на литературата автори (Херцен, Чернишевски, Салтиков-Шчедрин). От друга страна и до ден-днешен „Тълковният речник“ засенчва останалите текстове – художествени и научни, на В.И. Дал. Едва през последните десетилетия, благодарение на усилията на неколцина руски литературоведи Казак Лугански отново потърси читателите си.

Другата възможна и, може би, по-вероятна причина е неугледният групов портрет на българите, написан ярко, запомнящо се. За разлика от нелицеприятния колективен образ на българите, предали своя водач в „Любов в затвора“, той не цели да противопостави гения и тълпата. Освен това, е нарисуван от очевидец. Този поглед отвън рязко и болезнено удря по националното ни самолюбие, още повече, че няма основания безпристрастността му да бъде подложена на съмнение. По всяка вероятност незабелязването на това произведение е всъщност съзнателно премълчаване.

На фона на това подминаване/премълчаване неочаквано изпъкна един факт, за който съм признателна на проф. Т. Балкански. В предоставената ми любезно статия под печат „Луганският казак в бележките на българския езиков археолог“ той посочва, че повестта на Дал е преведена на български език от Екатерина Иванова и е публикувана със заглавието „Сливенка“ в отделна книжка, издадена от списание „Родина“ в печатница „Труд“ през 1905 г. Произведението е анализирано откъм документалната страна от д-р Симеон Табаков в книгата „Опит за история на град Сливен“ (Балкански, под печат). Наистина е жалко, че още тогава преводът и породеният от него отзвук не попадат в полезрението на литературоведите и че още преди век повестта „Българка“ не навлиза в научния дискурс у нас.

В произведението се открива един показателен за настоящото проучване епизод. При прехода през Балкана, който по мнението на автора не отстъпва по нищо на швейцарските Алпи, той, заедно с двама свои другари, сяда за кратка почивка. Единият от присъстващите вади от джоба си малка книга с

думите: „да прочетем една-две страници от тази царица на всички писани и печатани книги; аз съм сигурен, че тя за пръв път е донесена на Балкана“. Другите двама мигом вадят от походните си куфарчета същата тази книга и всичките трима се споглеждат изумено. „Това беше немецът Фауст *par un certain Göthe*, както казват французите“ (Даль 1837: 20). От спомените на дъщерята на Дал Екатерина става ясно, че единият от останалите двама участници в колективното четене на „Фауст“ в планината е А. Ф. Велтман (Даль 2002: 371), благодарение на когото се появява най-известната героиня-българка в руската литература.

1843 година. „Райна, българска царкиня“ („Райна, королевна болгарская“)³⁶ идва при читателите чрез юлския брой на споменатото вече списание „Библиотека за четене“ („Библиотека для чтения“, т. 59) от хиляда версти и от преди хиляда години - ако префразирам началото на повестта (Велтман, Интернет).

Нейният автор А.Ф. Велтман (1800-1870) е забележима фигура в руските литературни и научни кръгове през втората четвърт на XIX в. Познат от кишиневския период на Пушкин, с когото поддържа творчески връзки и през 30-те години. Славянофил с баща швед, като В.И. Дал участник в Руско-турската война от 1828-1829 г. Картограф и професионален военен (подполковник), едновременно с това лингвист, археолог, историк, преводач на средновековния епос „Слово за похода на Игор“ („Слово о полку Игореве“). Популярен и продуктивен писател с подчертан интерес към южните славяни. Днес е сочен като родоначалник на историческото фентъзи.

„Райна, българска царкиня“ е най-разгърнатото по отношение на фабулата произведение с българска проблематика от разглеждания период. Действието се развива през втората половина на X век предимно в земите на Първото българско царство. В историческата рамка на българските походи на княз Святослав Велтман вмества любовта на киевския владетел и внучката на цар Симеон Райна, чието съществуване е недоказано. Сюжетната схема на произведението може да бъде сведена до няколко изречения. Страшният, но милостив руски владетел пристига в България – не толкова за да завоюва и пороби царството, колкото в търсене на военни подвизи и слава.

³⁶ Не без колебания предпочетох *царкиня* пред възприетия в нашата литературоведска традиция превод на *королевна* за този конкретен случай като *княгиня*. Едната причина е, че в превода на Елена Мутева фигурира думата *царкиня* (Райна, българска царкиня. Приказъ на А.Ф. Велтмана. Преведе от рускы Елена Мутьева. Издание на Калоферското училище. Спб. 1852. Въ типогр. Академии Наук. Стран. 189, въ 12 д.л.). Другата причина е, че повестта се разглежда като произведение на руската литература, а не в контекста на преводната традиция. Пак поради тази причина е запазено оригиналното (а не побългареното) изписване на имената на персонажите: Святослав, а не Светослав, Воян, а не Боян.

Той е покорен от красотата и добродетелите на осиротялата и беззащитна българска царкиня. Святослав на два пъти спасява българското царство от външни врагове и го връща на законния му владетел – Райниния брат Борис. Руският княз потегля за Киев заедно с любимата си и чичо ѝ Воян. Щастливата развръзка е осуетена от пълчищата печенези, насти от Самуил – отхвърления от Райна ненавистен претендент за ръката ѝ и за българския престол. Святослав отказва да им предаде Райна и по този начин да се спаси. На свой ред българската царкиня се жертва заради любимия и близките си. Тя се изкачва на крепостната кула, където е пронизана от вражеска стрела. Святослав, който не я открива в крепостта, се хвърля в обречена битка с печенезите. Съсечен е в мига, в който вижда мъртвата Райна на крепостната кула. Лишен от закрилата на руския княз, Борис е детрониран от византийците, а Самуил и братята му са назначени за управители на българските области. След няколко години българското царство престава да съществува.

В пространството на произведението действат разнородни по произход персонажи. Изцяло измислени са главната героиня Райна и нейното обкръжение (Неда, Велика, Тула), сподвижниците на Воян (Обрен, Радован, Маврен), приближеният на Святослав Огнемир. От народните предания за Симеоновия син Венеамин, известен повече като Боян Мага, идва Воян – чичото на Райна³⁷. Особено място заемат реалните исторически личности – Святослав, княгиня Олга, Добриня (Добрыня), Свеналд (в летописите - Свенелд); Георгий Сурсувул, Самуил; византийските императори Роман, Никифор, Йоан Цимисхий, печенежкия вожд Куря и др. Главните сред тях са значително променени от автора. От познатия по „Повест за изминалите години“ („Повесть временных лет“) образ на киевския княз са премахнати нелицеприятните черти, а положителните са засилени и препотвърдени чрез авторитета на средновековния руски летописец, чийто глас явно се долавя в повествованието. Със съперника на Святослав за сърцето на Райна – комитопула Самуил, е постъпено по коренно различен начин: от реалната историческа личност е оставена само обвивката (име, братя, длъжност). Останалият в историческата памет чрез трагизма на поражението патриот е подменен с коварен користолюбец, сглобен по модела на романтическия злодей. В негативна насока е променен и Георгий Сурсувул, който в повестта, освен вуйчо и настойник на цар Петър, е баща на Самуил.

Подобно на разгледаните досега произведения с български герои, повестта на Велтман също носи в себе си отличителните черти на руския романтичен канон. В основната сюжетна линия - любовта на Святослав и Райна – е

³⁷ Свидно на българския читател поради връзката с легендата, името *Боян* има съвсем други конотации в руската културна парадигма, където еднозначно се свързва с легендарния едноименен персонаж от „Слово за похода на Игор“, наречен от средновековния автор „Велесов внук“ и „славей на старите времена“.

вплетен мотивът за победения победител, изведен още в Пушкиновия „Бахчисарайски фонтан“. Често срещано явление в произведенията на руския романтизъм е и включването на името на протагониста (Райна) в заглавието („Райна, българска царкиня“). Романтичната дихотомия между идеализираните до крайност положителни герои и загубилите човешкия си облик злодеи разпределя персонажите в два противоположни, враждуващи лагера. Те са предвождани от антиподите Воян и Георгий Сурсувул³⁸, които по същество движат интригата: сравнени с тях останалите герои наподобяват статисти. Впрочем, Воян е единственият герой, показан в развитие. Първоначално заложените в него стереотипи на романтическия злодей (отхвърлен първороден син, чернокнижник, слуховете за продадената на дявола душа) са неутрализирани от християнството. Така чичото на Райна изминава пътя от личното отмъщение до саможертвата в името на отнетата му някога несправедливо държава и на добруването на децата на брата-конкурент. Не случайно именно този образ В. Вацуро определя като висше художествено постижение в повестта, резултат от дълга художествена еволюция (Вацуро 2004: 595).

В повествованието, изцяло в духа на посткарамзиновата историческа проза, са вмъкнати фрагменти от староруски летописи, византийски хроники; легенди, местни предания, отзвуци от народни песни. Особен интерес предизвикват ясно различимите заемки от героичния епос – староруското „Слово за похода на Игор“, юнашките песни на южните славяните, Краледворския ръкопис, считан по времето на Велтман за автентичен паметник на средновековната чешка литература – израз на стремежа за създаване на някакъв общ модел на „славянски героичен епос“ (Вацуро 2004: 585). В редица случаи може да се забележи архаизация и дори псевдоархаизация на изказа. Тези похвати имат за цел да осигурят читателското доверие спрямо авторовата измислица. Защото отдавна е забелязано, че историческите лакуни са запълнени от художествената фантазия (Вацуро 2004: 582), което на свой ред води до свободна, романтична интерпретация на материала (Германов 1984: 62).

Анализът на сюжета и персонажната система сами по себе си, ситуирането на повестта в различни контексти (например, т. нар. „староруска“ трилогия с предхождащите произведения „Кощей бессмертный“ и „Светославич, вражий питомец“; художественото наследство на автора; историческата проза на романтизма и т.н.), писателските сполуки и несполуки на Велтман не са в случая моя пряка задача. Не коментирам и връзката между произведението и научните концепции на Ю. Венелин, възгледите на славянофилите и т.н. Тези безспорно важни и интересни въпроси могат да измес-

³⁸ За тези два образа и изобщо за персонажната система в произведението вж. статията на Н. Аретов „Изковаването на мита за Русия. Райна българска княгиня“ (Аретов, Интернет).

тят насоката на изследването, което търси мястото на творбата сред другите текстове на руския романтизъм с българска тематика.

Внимателното вглеждане в посланието на „Райна, българска царкиня“ позволи на Х. Манолакев да формулира извода, че повестта не е свободна, романтична, художествена интерпретация на тема „Светослав и българите“, а обмислено и идейно обосновано съзнателно отдалечаване от исторически известното и утвърденото (Манолакев 1996: 45). Наистина, възниква впечатлението, че Велтман-историкът подготвя историческите декори, след което предоставя сцената на Велтман-писателя и се оттегля. Писателят борава доста свободно с историческите факти³⁹ и не само (и не толкова!), защото е зает с организирането на изпълнена с драматизъм фабула. Той се стреми да внуши определена представа за миналото, която от една страна трябва да отговори на читателските очаквания, а от друга – да транслира в аудиторията конкретни идеи. И тук на свой ред Велтман-писателят се отдръпва, за да отстъпи място на Велтман-мислителя. Последният превръща художествения текст в начин за онагледяване на концепцията за вековното братство между двата славянски народи, което в интерпретацията на автора се припокрива с лозунга отпреди няколко десетилетия за дружбата от векове за векове.

За какво точно става дума? Райна и Светослав, както и тяхната любов придобиват символни измерения. Тези герои действат в две плоскости – конкретна и метафорична. В конкретната те са най-добрите представители на своите среда и пол - „сред жените няма подобна на теб, а сред мъжете равен нему“ (Велтман, Интернет: глава 10). Оттук до превръщането им в еманация на своите народи е съвсем близо: в метафоричната плоскост Райна олицетворява България, а Светослав – Русия. Само Светослав може да възроди величието на България от времето на Симеон, само той е възстановител и пазител на нейната държавност. Не случайно след гибелта им България губи своята независимост.

Интересен в този ракурс е бракът, към който се стремят двамата влюбени и който очевидно е трябвало да се извърши в Киев. Зад политическата метафора, обаче, прозират архаични митологеми. В случая не става дума за конкретизация на познатия от митологията космогоничен брак. Отношенията на Светослав към Симеоновите наследници възникват, както отбеляза на времето В. Вацуру, върху почвата на изначалното родство от доисторическото, митологично минало, а сродяването на киевския княз с българската царкиня е един вид възсъединение (Вацуру 2004: 581). Сливането на двете в

³⁹ На съвременната на Велтман историческа наука не е известно, че Самуил е син на софийския комит Никола, а не на преславския комит Сурсувул (Аретов Интернет). Но буди недоумение прекръстването на летописната *Малуша* в *Милица*, която дори не е действашо лице: едва ли Велтман не е знаел името на сестрата на Добриня - наложница на Светослав и майка на св. Владимир Покръстител.

момента различни, но с единен произход, начала е пряка индикация на мита за Андрогина – фигура, все още не достатъчно прояснена в руския романтизъм. Възстановяването на първоначалното съвършено единство предполага сила, независимост, неуязвимост, а с оглед на конкретния случай – възраждане на някогашната цялост и непобедимост на славянството.

В тази схема удобно се вписва яростното противодействие срещу руско-българския (брачен) съюз от страна на външни, враждебни на славяните сили: арменецът Георгий Сурсувул и синът му Самуил, коварните византийски императори, дивите печенези. Но един любопитен, макар възможно, и случаен детайл, поставя под съмнение устойчивостта на по-горе изградената конструкция и напомня за опасността от преекспониране. Сред противниците на любовта на двамата герои е Святославовият сподвижник Добриня – брат на предишната възлюбена на княза. Той оклеветява българската царкиня пред княгиня Олга, като ѝ приписва чертите на развратните византийски императрици, че и на библейската Далила. Райна, по думите му, е разпътната сестра на българския кралски син, която се е обвила като змия около сърцето Святославово, ослепила е ума му и е омаломощила („поборола“) силата му. Тя черви бузите си, облича се с красиви ризи⁴⁰ и златни одежди. Изобретателна, както изобретателно са сплетени косите ѝ, тя е „зло оръжие на хитрините български“, предвестница на беди (Велтман, Интернет, глава 10). Добриня е герой от руските летописи, който присъства в руския фолклорен епос като Добриня Никитич – един от тримата главни богатири в билините. От този епизод могат да се изтеглят определени изводи, от които в случая предпочитам да се въздържа. Литературното произведение все пак не е буквална транскрипция на идеологемите.

А може би посланието на Велтман трябва да се търси в малко по-друга насока. В изображението на жестоките, нагли, „ходещи в нечистоти“ печенези, които карат покорените народи не само да ги хранят, но и да им плащат за изхабените от хляба зъби (Велтман, Интернет: 3 глава), не е трудно да се разпознаят турците с техния диш-хакъ (зъбен данък). Именно тюркоезичното номадско племе преди хилядолетие е причинило физическата гибел на Райна, Воян и Святослав. То обаче е изчезнало във вековете, както е изчезнала и Византийската империя със своите властолюбиви и коварни императори. Главните пречки за възсъединяването на Святослав и Райна в метафоричната плоскост са премахнати.

От всички произведения с герои-българи изобщо (а не само от гореразгледаните!) „Райна, българска царкиня“ е най-резонансният в българската литература руски художествен текст. Само девет години след публикуването му, през 1852 г. се появяват два негови превода – на Е. Мутева и Й. Груев. Така започва запознанството на българския читател⁴¹ с руската беле-

⁴⁰ Ризата в средновековното облекло е аналог на бельото.

⁴¹ Л. Минкова предполага, че Велтман е адресирал произведението си и към бъл-

тристика на XIX в., като самото произведение застава постоянно във фокуса на вниманието му за повече от тридесет години (Манолакев 1996: 27, 28).

Повестта на Велтман е сред преводните руски текстове, оказали най-голямо влияние върху литературните процеси у нас. Едновременно с това тя активно съдейства и за изковаването на мита за Русия и неговото място в националната ни митология (Аретов, Интернет). Откликът, породен от нея в българската култура, е прецизно огледан в нашето литературознание от няколко поколения изследователи. „Райна, българска царкиня“ по изученост, изградени тези, подсказани идеи и т.н. надминава в пъти присъствието на „Кърджали“ в научния дискурс у нас. Благодарение на редица периферни или съпътстващи фактори общественият интерес към нея е изключително висок, а сюжетът „Райна княгиня“ навлиза в литографиите на Н. Павлович и драматургията на Д. Войников (Пътова 2017: 210). Нещо повече, както отбелязва Н. Пътова, самият образ прекрачва рамките на текстостта и заживява своето нелитературно битие, за да се превърне в един от женските символи на Българското възраждане (Пътова 2012: 98). Героините на Велтман и Войников в масовото съзнание придобиват донякъде, и вероятно не само по линия на антропонима, чертите на реалната българка Райна Попгеоргиева Футекова.

Свидна за българския читател от втората половина на XIX в. и за българското литературознание, „Райна, королевна болгарская“ е сред най-непопулярните в Русия произведения на Велтман – един от най-популярните автори на историческа проза от своята епоха. Показателен факт, посочен от Н. Аретов: второто издание на повестта е близо век и половина след първото (Аретов, Интернет). Едва ли причината е само в тромавия изказ, прекомерната стилизация и архаизация, които още в средата на XIX в. са правели повестта трудно четивна⁴². Странно е, че писател като Велтман, който добре познава както читателските вкусове, така и техниките за манипулирането им в случая като че ли ги пренебрегва. Вероятно, тази ситуация е следствие от надделяването на идеологическото послание над художественото.

Повестта не е обект и на засилен научен интерес от страна на руското литературознание: в електронния каталог на Руската държавна библиотека в Москва (РГБ) се откриват едва около десетина предимно кандидатски дисертации, защитени в периода 1991-2005, като нито една от тях не е посветена изцяло на това произведение. То е разглеждано редом с други текстове в контекста на руския исторически роман, руската историческа проза, ця-

гарския читател, за чиито вкусове е имал вярна, макар и обща представа (Минкова 1989: 104).

⁴² Трудната четивност на произведението ясно изпъква при сравнение с историческите бестселъри на руския романтизъм, създадени през първата половина на XIX в. от А.А. Бестужев-Марлински, Н.А. Полевой, М.Н. Загоскин, И.И. Лажечников и др.

лостното творчество на Велтман. Статиите, в които то е обговорено по някакъв начин, са още по-малко. Затова особена стойност придобива посочената още в началото на изследването студия на В.Е. Вацуру от 1976 г., която продължава да бъде актуална с направените изводи (Вацуру 2004: 578-596).

Кои са основните разлики на Велтмановата повест с коментираните по-горе произведения с българска проблематика?

Първата е посочена от В. Вацуру – идеологическата задача, имаща за цел да пробуди интереса на руското общество към България, незавоалираното идеологическо послание, което рефлектира върху художествената структура. Святослав в интерпретацията на Велтман не е исторически реалният киевски княз, а символ на обединението на двата родствени народа. Следствие от превеса на идеологията са идеализирането на българските походи на княза, контаминирането на исторически и литературни източници в името на общата социална и художествена идея (Вацуру 2004: 580, 585).

Втората разлика е изтъкната от Х. Манолакев. Става дума за един принципно нов момент в разработването на българската тема в руската литература. До Велтман „българското“ присъства в руската литература като самостоятелна идентичност и не се обвързва с руското. В „Райна, българска царкиня“ българското и руското се съчленяват и това води до о-равно-стойностяване на българската и руската тема (Манолакев 1996: 36). Несъмнено, това е и една от съставните части на явлението, което Манолакев определя и анализира като феноменът „Райна“ (Манолакев 1996: 27-65).

Третата отвежда към третия, некомментиран дотук компонент, който формира представите за България и българите в руското общество през първата половина на XIX в. Защото, ако „Българка“ на Дал и „Пленник“ на Родивановски показват България и българите като част от съвременната им Османска империя, а „Кърджали“ се появява вследствие на престоя на Пушкин в Кишинев и контактите му с българските колонисти в Новорусия, то „Райна, българска царкиня“ е предизвестена от интереса в руската наука, а оттам и в руското общество към средновековна България и нейната култура, възприемани като важна част от славянското средновековие. Този компонент може да бъде определен като „историческото и културно наследство на Българското средновековие“.

Първата трета на XIX в. е период без аналог в културния развой на Русия. Това е времето на романтичния синкретизъм между филологическата наука и художествената литература. Предизвиканото от романтизма пристрастие към славянското минало дава обществена мотивация за разработки в областта на лингвистиката, археографията, славянознанието. На преден план застава старобългарската книжина. И ако през 1817 г. вицепрезидентът на Бесарабския отдел на Руското библейско дружество⁴³ митрополит Гавриил,

⁴³ Сред главните цели на покровителстваното от император Александър Първи Библейско дружество (1812-1826) са преводът на Библията на съвременен руски

екзарх кишиневски и хотински, отбелязва, че „българите, единовен и съседствен нам народ, имат крайна нужда да слушат думите на живота на природния си език, тъй като не разбират славянски“⁴⁴, то няколко години по-късно друг митрополит – Евгений (Болховитинов), един от видните познавачи на ръкописните паметници от допетровска Русия, издига идеята за българския произход на църковнославянския език⁴⁵. През 1824 г. излиза известният труд на К. Калайдович „Йоан Екзарх Български“ (1824 г.), който предизвиква засилен обществен интерес. През 1829 г. е научен факт първият том от труда на Юрий Венелин „Старите и сегашните българи в тяхното политическо, народописно, историческо и религиозно отношение спрямо русите“ („Древние и нынешние болгаре в политическом, народописном, историческом и религиозном их отношении к россиянам“), последван от редица разработки на автора по славянска история и култура.

Една от главните цели на Велтман-мислителя е пробуждане на интерес към България в руското общество. В ситуация на внимание към старобългарското книжовно наследство средновековната локация се оказва сполучливо решение. Чрез добре познатия владетел Святослав Киевски и измислената българска царкиня Райна писателят разкрива пред съвременниците някогашното величие на родствения славянски народ – очевидно, за да призове към съпричастност с историческата му орис.

Предприетото проучване показва една доста по-различна от традиционно описваната картина на българското присъствие в руската литература от първата половина на XIX в. Картина по-пъстра, по-разногласова, по-многолюдна. Пушкиновият Кърджали и Велтмановата Райна престанаха да бъдат самотници. Промени се и тяхното статусно положение на първите – първия българин и първата българка. Изпъкнаха незабелязвани преди детайли. Появиха се нови факти, които налагат преразглеждане на изградената през втората половина на XX в. предимно в българската литературоведска русистика концепция.

Оказа се, че теми, свързани с България и българите, се откриват не в две, както се смяташе, а в шест произведения, публикувани през периода 1810 –

език и разпространението на Св. писание сред чужденците и друговерците в Руската империя на родните им езици.

⁴⁴ Митрополитът се интересува дали има вече готов превод на Светото писание на български и обещава при необходимост да потърси преводач. По този повод А.Н. Пипин отбелязва, че екзархът, пък и самото общество все още са нямали ясната представа, че българите са именно този народ, на който принадлежи първият славянски превод на Библията“ (Пыпин 1916: 53).

⁴⁵ М. Евгений пише до П.И. Кьопен: „След църковно-славянския диалект (който аз смятам за българо-моравски, а не за сръбски, както някои), приемах за най-древен диалект при нас новгородския“ (Цит. по: Ивановский 1871: 91).

1843 г. Едното от тях – пътеписът на А.Г. Краснокутски „Дневни записки“ е гранично, на вододела между художествената и деловата проза, но с несъмнени литературни качества. Останалите пет са с фикционална сюжетност и отговарят на жанровите критерии (макар и понякога не съвпадащи с авторските определения) на епохата си за поема, разказ и повест. Първите две по време на поява – „Любов в затвора“ и „Пленник“ на Родивановски - се отнасят към лиро-епиката. Останалите три – „Кърджали“ на А.С. Пушкин, „Българка“ на В.И. Дал и „Райна, българска царкиня“ на А.Ф. Велтман са прозаични. Това изместване на поезията от прозата не се наблюдава само в произведенията с българска проблематика. То е израз на магистралното движение на руската литература от първата половина на XIX в. и е изцяло в руслото на общия литературен контекст и протичащите в него процеси.

Всички анализирани произведения онагледяват един или друг компонент от цялостната представа за България и българите в руското общество през изследвания период. Най-много – четири на брой („Дневни записки“, „Любов в затвора“, „Пленник“, „Българка“), се съотнасят с първия компонент, който беше наречен „България и живеещите в нея българи като част от Османската империя“. Вторият компонент – „българите в Новорусия“ е отразен единствено в „Кърджали“. Третият компонент – „историческото и културно наследство на Българското средновековие“, намира отклик само в „Райна, българска царкиня“. Тази съотносимост е в някаква степен показател за насоката на обществения (а не научния!) интерес към България и българите.

В четирите произведения с главни герои българи се забелязва равнопоставеност на половете – двама мъже (безименният българин от „Любов в затвора“ и Кърджали) и две жени (безименната героиня на Дал и Райна). Само Велтмановата героиня е антропонимично идентифицирана. Останалите персонажи са безименни. Въпреки убедителното мнение на съвременните езиковеди, че „Кърджали“ е фамилия, в Пушкиновия текст антропонимът е обговорен, обяснен и, най-важното, развит чрез присвоената му от автора семантика като прозвище. Авторската позиция следва да бъде зачетена и уважена, още повече, че изследването оглежда ситуация, породена от българското присъствие в литературата, а не в езика. Що се отнася до безименността на литературния герой, то тя вече е заявка за художествено обобщение. В младия българин от „Любов в затвора“ могат да бъдат видяни онези смелчаци, които през вековете са се бунтували срещу тиранията на местните турски феодали. Безименната българка на Дал се превръща в символ на печалната участ на хиляди жени в традиционното общество.

Главните герои-българи (младият бунтовник от „Любов в затвора“, Кърджали, безименната българка на Дал, царкинята Райна) са изключително привлекателни, сътворени с любов от авторите си. Същото обаче не може да се каже за българите от масовите сцени в някои от произведенията. В

„Любов в затвора“ те са страхливи предатели, в „Българка“ са свирепи и жестоки спрямо слабите и беззащитните, в „Райна, българска царкиня“ са податливи на манипулациите на Сурсувул.

Тъй като става дума за повече от две произведения, е редно да бъде потърсен някакъв признак, по който те могат да бъдат съположени едно спрямо друго в контекста на цялото. По мое мнение особено подходящ критерий е спецификата на българското присъствие, т.е. дали то е наложително или е инцидентно. В част от произведенията действащото лице може да бъде заменено с представител на друг етнос без това да наруши архитектуриката на творбата или да замъгли посланието ѝ. Вече беше отбелязано, че на мястото на безименния българин от анонимната „Любов в затвора“ би могъл да бъде всеки представител на християнски народ в рамките на Османската империя. Същото важи за доброжелателните българи от „Пленник“ на Родивановски. На двамата влюбени биха могли да помагат със същия успех приятели евреи или арменци. В тази група на „инцидентните“ герои-българи се озовава и Пушкиновият Кърджали. Нашето национално самолюбие е поласкано от българския му произход, но героят би могъл без проблем да бъде молдованин, влах, гагауз.

В останалите три произведения замяната на българската националност с друга е невъзможна. Пътеписът на Краснокутски е из българските земи, „Българка“ е резултат от личните впечатления на Дал от българите по време на Руско-турската война от 1828-1829, българската царкиня Райна е възможна само в Българското средновековие. С други думи, „закономерните“ герои-българи задължително са обвързани с България като територия, която техните автори са посетили.

Всички българи в руските художествени текстове от първата половина на XIX в. се появяват като отглас на присъщите за романтизма влечение към миналото, търсене на народния дух и повишено внимание към екзотичното, нестандартното. Това важи даже за героите в такива хибридни с оглед корелацията романтизъм - реализъм произведения като „Кърджали“ на Пушкин и „Българка“ на Дал. В орбитата на романтизма частично попада и *сантименталното пътешествие* на капитан Краснокутски.

Чрез героите-българи обаче руската литература реагира и на обществен интерес към съдбата на балканските, християнските и славянските народи, породен от поредицата руско-турски войни, които бележат политическата история на XIX в. Не случайно в три от разглежданите произведения – „Дневните записки“ на А.Г. Краснокутски, „Българка“ на В.И. Дал и „Райна, българска царкиня“ в един или друг вид присъства славянската идея.

За четирима от общо шестимата автори има достоверни данни. Авторът на „Любов в затвора“ продължава да бъде (и вероятно ще си остане) анонимен. За П. Родивановски сведенията са повече от оскъдни. За А.Г. Краснокутски се знае малко, но то е достатъчно за ситуирането му в обществе-

но-литературния контекст на епохата. Трима от авторите – Краснокутски, Дал и Велтман – са професионално обвързани с военното дело. Впрочем, такава обвързаност въз основата на някои косвени факти може да се предположи и за Родивановски.

Сред авторите специален интерес предизвикват А.С. Пушкин, В.И. Дал и А.Ф. Велтман. Те се сближават биографично и идейно помежду си като хора от един кръг, с общи интереси и, в известен смисъл, възгледи. Освен това, те са едни от най-популярните, най-четените автори през втората четвърт на XIX в. Но литературните им постбиографии са твърде различни. А.С. Пушкин е основоположник на руската литература класика, общопризнат авторитет и мерило, изписаните страници за когото в стотици пъти надминават обема на собствените му текстове. Той продължава да бъде активно присъствие в нашето съвремие. Също така активно присъства във филологическата наука В.И. Дал, но като лексикограф. В последните десетилетия се забелязва тенденция на завръщането му като Казак Лугански при съвременния читател, който обаче все по-малко и по-малко търси литературната класика, че и книгата изобщо. А.Ф. Велтман си остава изцяло в своето време, но за сметка на това се радва на плодотворен диалог с литературата на Българското възраждане.

За съжаление, няма данни за читателската реакция спрямо „българския корпус“ на руската литература. Може обаче да се предположи, че публикуваните в периодиката текстове – „Дневни записки“ на Краснокутски, „Кърджали“ на Пушкин, „Българка“ на Дал и „Райна, българска царкиня“ на Велтман бързо са намерили своите читатели. Същото обаче едва ли може да се предложи за произведения, излезли като отделни книжни тела – анонимната „Любов в затвора“ и „Пленник“ на Родивановски. Данни за реакция от страна на литературната критика се проследяват за „Любов в затвора“, „Кърджали“, „Българка“ и „Райна, българска царкиня“. Някои от тях бяха отбелязани в хода на анализа, въпреки че не са обект за това изследване.

Що се отнася до българския читател, то до него най-рано достига „Райна, българска царкиня“, за да породи феноменален отклик. Значително по-късно, включително и спрямо преводите на други Пушкинови творби, се появява преводът на Кърджали. Приятна изненада се оказа преводът на „Българка“ на Дал преди повече от сто години. Ще повтора изказаното по-горе съжаление, че произведението не е било забелязано от нашата литературна наука още тогава и не е било включено в научния дискурс. Последен по време е частичният превод на „Дневни записки“ - от 1986 г. Двете поеми – „Любов в затвора“ и „Пленник“ - надали ще бъдат преведени.

В българската литературоведска русистика интересът към Кърджали бе изключително висок, но затихна към края на миналия век. Велтмановата творба, не намерила както бе посочено по-горе още на времето руския читател и проучвател, продължава да бъде в ползрението на българските изсле-

дователи и да генерира интересни идеи и решения.

Нека се вгледаме в мозайката, която образуват разгледаните по-горе произведения. Както в реалните мозайки, всеки от фрагментите в нея има своето специфично, уникално място, промяната на което пренарежда цялото.

„Българският корпус“ текстове на руската литература се открива от пътеписа на А.Г. Краснокутски „Пътуване на руски офицер до Константинопол или Ежедневни записки от 23 октомври до 11 декември 1808 г.“, частично публикуван в списанието на С.Н. Глинка „Руски вестник“. Дали ще се вземе за отправна точка годината на частичната (1810) или пълната (1815) публикация – това не би променило времето и мястото на поява на България и българите в художественото съзнание на епохата. Времето се конкретизира с първата половина на второто десетилетие на XIX в. Мястото е пътепис, публикуван в списание – предтеча на славянофилските издания от средата на века. Граничността на текста, обаче, позволява да бъдат изказани съмнения относно първооткривателството на автора му по отношение на българската тема в руската литература.

Затова е особено показателна появата на първия фикционален герой-българин: художествената измислица е един от характерните белези на литературата на Новото време, който я разграничава от средновековната словесност, впрочем днес също определяна като литература. Това става през 1828 година в поемата „Любов в затвора“. Първооткривател на българската тема се оказва анонимен и не особено талантилив поет.

Първооткривател още не означава родоначалник, макар че в повечето случаи тези две понятия се сливат. Сериозните претенденти за мястото на родоначалника на българската тема в руската литература са двама – Александър Сергеевич Пушкин и Владимир Иванович Дал. По време на поява пръв е Пушкиновият Кърджали. Той, обаче, се отнася към героите, които по-горе бяха определени като „инцидентни“. Но пък, от друга страна, всеки на драго сърце би се припознал в напетия хубавеляк, харизматичния бунтар и луда глава, дръзкия и изобретателен смелчага. В този смисъл Кърджали определено пасва на националното самомнение, повдига националното самочувствие. Освен това Пушкиновата кандидатура е подкрепена от дългогодишна изследователска традиция.

Авторът, които разколеба удобната и комплиментарна концепция за родоначалника на българската тема в руската литература е Владимир Дал. За разлика от Кърджали, неговата обаятелна героиня би могла да бъде само българка. Тя е свързана с българската земя и не случайно остава завинаги в нея. Дал е първият автор на изцяло художествено произведение, който има преки контакти с българското население и непосредствени впечатления от България. Той извайва релефни, запомнящи се характери и ги вписва в реалния български бит, а не в литературни (и в повечето случаи условни) рамки. От друга страна, много от констатациите му за българските нрави и

национален характер са смущаващи и откровено неприятни. Няма реални основания писателят да бъде обвинен в необективност, в преднамерено отрицателно отношение към българите. Иначе не би създал затрогващия образ на лъчезарното българско момиче, не би тъгувал за горчивата му съдба. А и родоначалникът не е длъжен да използва само светли багри в угода на националното самолюбие.

Струва ми се, че номинирането на родоначалника зависи от избраните критерии. Ако за такива се приемат времето на поява, авторските популярност и авторитет в миналото и сега, то това е Пушкин.

Ако се приложи критерият за българското – като единствено възможна (а не инцидентна) националност на литературния герой, предоставената на читателите възможност с помощта на художественото слово и чрез литературно произведение с фикционална сюжетност да получат за пръв път информация, основана върху реални наблюдения за малко познат (че и непознат!) народ, то това е Дал.

Шестте представени в тази студия произведения се появяват в ситуация на предизвикано от разнопосочни фактори внимание към историческите съдбини на България и на българите. Те са реакцията на руската литература спрямо формирания от тези фактори обществен интерес. Така че Тургеневият Инсаров – най-известният българин в руската литература, идва като завършек на една наследена от романтизма традиция.

Новите четири текста, които бяха добавени към съществуващите вече два, за пореден път доказаха старата истина, че за науката няма изчерпани, затворени тези. Надявам се, че и други произведения с българска проблематика ще напуснат страниците на старите издания, за да се включат в „българския корпус“ на руската литература, както и за да допълнят картината на литературния репертоар и литературния живот в Русия през първата половина на XIX в.

Библиография

- Аретов, Н. Интернет. Изковаването на мита за Русия. Райна българска княгиня -<https://liternet.bg/publish8/naretov/rusiia.htm?fbclid=IwAR24jQVV64MdqIIG1e8w2o1lXII8qFUw9a0LNiJE5yqydESE0iAoBWQZyUk> (видяно на 06.04. 2020) [Aretov, N. Izkovavaneto na mita za Rusiya. Rajna balgarska knyaginya. Seen 06.04. 2020]
- Балкански, Т. Под печат в „Limes Slavicus 4. Културни концепти на славянството“. *Луганският казак в бележките на българския езиков археолог*. [Balkanski, T. in print in „Limes Slavicus 4. Kulturni koncepti na

slavyanstvoto“. *Luganskiyat kazak v belezhkite na balgarskiya ezikov arheolog*]

Балкански, Т., В. Кондов 2010. *В степите пустинни на Буджака. Пушкин, българите и българското в Бесарабия. Езиковоархеологически прочит.* Велико Търново. [Balkanski, T., V. Kondov. *V stepite pustinni na Budzhaka. Pushkin, bulgarite i bulgarskoto v Besarabiya. Ezikovoarheologicheski pročit.* Veliko Tarnovo, 2010]

Белинский, В.Г. 1953. *Полное собрание сочинений.* Т. III. М. [Belinskij, V.G. *Polnoe sobranie sochinenij.* Т. III. М., 1953]

Валш, Р. 1828. Известие о Булгарах. // *Вестник Европы*, 1828, июнь, с. 300-304. [Walsh, R. 1828. Izvestie o Bulgarah. // *Vestnik Evropy*, 1828, iyun', s. 300-304.]

Вацуро, В. Э. 2004. Болгарские темы и мотивы в русской литературе 1820-1840-х годов. (Этюды и разыскания). В: Вацуро, В.Э. *Избранные труды.* М: Языки славянской культуры, с. 556-596. [Vacuro, V. E. Bolgarskie teme i motivy v russoj literature 1820-1840-h godov. (Etyudy i razyskaniya). In: Vacuro, V.E. *Izbrannye trudy.* М: Yazyki slavyanskoj kul'tury, 2004, s. 556-596.]

Вельтман, А. Ф. Интернет. Райна, королева болгарская. -<https://ruslit.traulibrary.net/book/veltman-romany/veltman-romany.html#s003> (видяно на 03.02. 2020) [Vel'tman, A. F. Rajna, korolevna bolgarskaya. Seen 03.02. 2020]

Георгиева, И. 2007. Семантичното поле като единица за описание на езиковата картина на света. // *Българска реч*, кн. 2, с.109-119. [Georgieva, I. Semantichnoto pole kato edinica za opisanie na ezikovata kartina na sveta. // *Balgarska rech*, 2007, kn. 2, s.109-119]

Германов, Г. 1984. *Окървавеното навечерие. България и българите в руската литература.* С: Издателство на Отечествения фронт. [Germanov, G. *Okarvavenoto navecherie. Bulgariya i bulgarite v ruskata literatura.* S: Izdatelstvo na Otechestveniya front, 1984.]

Германов, Г. 1999. А.С. Пушкин – родоначалник на българската тема в руската литература. В: *А.С. Пушкин и българската култура.* С., с. 19-37. [Germanov, G. A.S. Pushkin – rodonachalnik na balgarskata tema v ruskata literatura. In: *A.S. Pushkin i balgarskata kultura.* S., 1999, s. 19-37.]

Даль, В.И. 1837. Два рассказа или Болгарка и Подолянка. Казака Луганского. // *Московский наблюдатель, журнал энциклопедический.* Год третий. Часть XIII. Москва. В типографии Н. Степанова. [Dal', V.I. Dva rasskaza ili Bolgarka i Podolyanka. Kazaka Luganskogo. // *Moskovskij nablyudatel', zhurnal enciklopedicheskij.* God tretij. Chast' XIII. Moskva. V tipografii N. Stepanova. 1837.]

Даль, В.И. 1884. *Сочинения В.И. Даля. Повести и рассказы.* Том VIII. Санкт-Петербург; Москва: М.О. Вольф, [1883]-1884 (Санкт-Петербург).

- [Dal', V.I. *Sochineniya V.I. Dalya. Povesti i rasskazy*. Tom VIII. Sankt-Peterburg; Moskva: M.O. Vol'f, [1883]-1884 (Sankt-Peterburg).]
- Даль, Е.В. 2002. Владимир Иванович Даль. По воспоминаниям его дочери. В: *В.И. Даль (Казак Луганский). Картины из русского быта: Картины из русского быта. Автобиографические записки. В.И. Даль в воспоминаниях современников*. Сост., предисловие и примеч. Б. Романова. М.: Новый ключ. с. 334-381. [Dal', E.V. Vladimir Ivanovich Dal'. Po vospominaniyam ego docheri. In: *V.I. Dal' (Kazak Luganskij). Kartiny iz russkogo byta: Kartiny iz russkogo byta. Avtobiograficheskie zapiski. V.I. Dal' v vospominaniyah sovremennikov*. Sost., predislovie i primech. B. Romanova. M.: Novyj klyuch. 2002, s. 334-381.]
- Достян, И.С. 1980. *Русская общественная мысль и балканские народы: От Радищева до декабристов*. М: Наука. [Dostyan, I.S. *Russkaya obshchestvennaya mysl' i balkanskije narody: Ot Radishcheva do dekabristov*. M: Nauka, 1980]
- Жирмунский, В.М. 1978. *Пушкин и Байрон*. Л.: Наука. Ленингр. отд-ние. [Zhirmunskij, V.M. *Pushkin i Bajron*. L.: Nauka. Leningr. otd-nie, 1978.]
- Завалишин, Д. И. 2002. Заметки по поводу некрологов Владимира Ивановича Даля. В: *В.И. Даль (Казак Луганский). Картины из русского быта: Картины из русского быта. Автобиографические записки. В.И. Даль в воспоминаниях современников*. Сост., предисловие и примеч. Б. Романова. М: Новый ключ. с. 387-398. [Zavalishin, D. I. Zametki po povodu nekrologov Vladimira Ivanovicha Dalya. In: *V.I. Dal' (Kazak Luganskij). Kartiny iz russkogo byta: Kartiny iz russkogo byta. Avtobiograficheskie zapiski. V.I. Dal' v vospominaniyah sovremennikov*. Sost., predislovie i primech. B. Romanova. M: Novyj klyuch. 2002, s. 387-398.]
- Ивановский, А.А. 1871. *Высокопреосвященный Евгений, митрополит киевский и галицкий*. Сборник материалов для биографии митрополита Евгения, изданный в память столетнего юбилея его рождения – 18 декабря 1767 – 1867. СПб.[Ivanovskij, A.A. 1871. *Vysokopreosvyashchennyj Evgenij, mitropolit kievskij i galickij*. Sbornik materialov dlya biografii mitropolita Evgeniya, izdannyy v pamyat' stoletnego yubileya ego rozhdeniya – 18 dekabrya 1767 – 1867. SPb., 1871]
- Илчева, Р. 1992. Поэма неизвестного автора „Любовь в тюрьме“ (К вопросу о начале болгарской темы в русской литературе). // *Болгарская русистика*, 1992, № 3-4, с. 28-33. [Ilcheva, R. Poema neizvestnogo avtora „Lyubov' v tyur'me“ (K voprosu o nachale bolgarskoj temy v russkoj literature). // *Bolgarskaya rusistika*, 1992, № 3-4, s. 28-33.]
- Илчева, Р.В. 2010: Болгары и Болгария в русской романтической поэме первой трети XIX в. В: *Болгария и Россия (XVIII-XX вв.): взаимопонимание*. М., Институт славяноведения РАН, с. 284-298. [Ilcheva, R.V. Bolgary i Bolgariya v russkoj romanticheskoy poeme pervoj treti XIX v. In: *Bolgariya*

i Rossiya (XVIII-XX vv.): vzaimoponimanie. М., Institut slavyanovedeniya RAN, 2010, s. 284-298.]

- Краснокутский, А.Г. 1810. Поездка русского офицера в Константинополь, или Ежедневные Записки от 23 октября по 11 число декабря 1808 г. // *Руской Вестник на 1810 год*. Часть одиннадцатая, № 8. Месяц август. С. 1-31; № 9. Месяц сентябрь. С. 1-42. [Krasnokutskij, A.G. Pоеzdka russkogo oficera v Konstantinopol', ili Ezhednevnye Zapiski ot 23 oktyabrya po 11 chislo dekabrya 1808 g. // *Ruskoj Vestnik na 1810 god*. Chast' odinnadcataya, № 8. Mesyac avgust. S. 1-31; № 9. Mesyac sentyabr'. S. 1-42.]
- Краснокутский, А.Г. 1815. *Дневные записки поездки в Константинополь Александра Григорьевича Краснокутского в 1808 году, самим им писанные*. М: В Тип. Селивановскаго, VI, 122 с. [Krasnokutskij, A.G. *Dnevnye zapiski pоеzdki v Konstantinopol' Aleksandra Grigor'evicha Krasnokutskago v 1808 godu, samim im pisannye*. М: V Тип. Selivanovskago, 1815. VI, 122 s.]
- Краснокутски, А.Г. 1986. Дневни записки за пътуването до Константинопол на Александър Григориевич Краснокутски през 1808 година, написани от самия него. В: *Руски пътеписи за българските земи XVII—XIX век*. Съставителство, предговор, коментар и бележки Маргарита Кожухарова. С: Изд-во на Отечествения фронт, с. 68-81. [Krasnokutski, A.G. Dnevni zapiski za patuvaneto do Konstantinopol na Aleksandar Grigorievich Krasnokutski prez 1808 godina, napisani ot samiya nego. In: *Ruski patepisi za balgarskite zemi XVII—XIX vek*. Sastavitelstvo, predgovor, komentar i belezhki Margarita Kozhuharova. S., Izd-vo na Otechestveniya front, 1986, s. 68-81.]
- Лермонтов, М.Ю. 1980. *Собрание сочинений в четырех томах*. Л., 1979-1981. Том Второй. Поэмы. Л. [Lermontov, M.Yu. *Sobranie sochinenij v chetyrekh tomah*. L., 1979-1981. Tom Vtoroj. Poemy. L., 1980]
- Липовска А. 1997. Владимир Иванович Даль (1801-1872). // *Съпоставително езикознание*. 1997. № 4. С. 129–137. [Lipovska A. Vladimir Ivvanovich Dal' (1801-1872). // *Sapostavitelno ezikoznanie*. 1997. № 4. S. 129–137.]
- Любенов, Л. 2001. А.С. Пушкин. В: *Преводна рецепция на европейските литератури в България в 8 тома. Том 2. Руска литература*. С., с. 47-66. [Lyubenov, L. A.S. Pushkin. In: *Prevodna reserpciya na evropejskite literaturi v B'lgariya v 8 toma. Tom 2. Ruska literatura*. S., 2001, s. 47-66.]
- Любовь в тюрьме*. СПб., 1828 [Lyubov' v tyur'me. SPb., 1828]
- Манолакев, Х. 1996. *Между образа и четенето. Руската преводна белетристика през Българското възраждане*. С: Кралица Маб. [Manolakev, H. *Mezhdu obraza i cheteneto. Ruskata prevodna beletristika prez Balgarskoto vazrazhdane*. S: Kralica Mab, 1996.]
- Матвиевская Г.П. Натуралист Владимир Даль - <http://vivovoco.astronet.ru/VV/JOURNAL/VIET/DAHL.HTM#3> (видяно на 30.07.2019). [Matvievskaya G.P. Naturalist Vladimir Dal'. Seen 30.07.2019]

- Московский Телеграф*, 1828, ч. 21, м. май. [*Moskovskij telegraf*, 1828, ch. 21, m. maj.]
- Минкова, Л. 1989. Повестта на А.Ф. Велтман „Райна, королевна българска“ в преводната литература на Българското възраждане и в историята на превода в България // *Литературна мисъл*. 1989. № 1. [Minkova, L. Povestta na A.F. Veltman „Rajna, korolevna bolgarskaya“ v prevodnata literatura na Balgarskoto vazrazhdane i v istoriyata na prevoda v Bulgariya // *Literaturna misal*. 1989. № 1.]
- Ободовский, П. 1828. *Хиосский сирота*, СПб. [Obodovskij, P. *Hiosskij sirota*, SPb., 1828]
- Павлов, П. „Заплакала е гората“ (Познатият и непознат Индже войвода). - <http://pogled.info/avtorski/Plamen-Pavlov/zaplakala-e-gorata-poznatiyat-i-nepoznat-indzhe-voivoda.41606> (видяно на 21.03. 2007) [Pavlov, P. „Zaplakala e gorata“ (Poznatiyat i nepoznat Indzhe vojvoda). Seen 21.03.2007]
- Парашкевова, Р. 2017. *Руският бретъор на прицел. Опити върху фигурата на бретъора в руското социокултурно и литературно пространство от първата половина на XIX в.* С. [Parashkevova, R. *Ruskiyat bret'or na pricel. Opiti varhu figurata na bret'ora v ruskoto sociokulturno i literaturno prostranstvo ot parvata polovina na XIX v.* S., 2017.]
- Пыпин, А.Н. 1916. *Религиозные движения при Александре I*. Петроград. [Pypin, A.N. *Religioznye dvizheniya pri Aleksandre I*. Petrograd, 1916.]
- Пушкин, А.С. 1977. *Полное собрание сочинений в десяти томах*. Издание четвертое. Л., т. 2 [Pushkin, A.S. *Polnoe sobranie sochinenij v desyati tomah*. Izdanie chetvertoe. L., 1977, t. 2]
- Пушкин, А.С. 1978. *Полное собрание сочинений в десяти томах*. Издание четвертое. Л., т. 6. [Pushkin, A.S. *Polnoe sobranie sochinenij v desyati tomah*. Izdanie chetvertoe. L., 1978, t. 6]
- Пътова, Н. 2012. *Драматургия на българското. Националната идентичност във възрожденската драма*. С. [Patova, N. *Dramaturgiya na balgarskoto. Nacionalnata identichnost vav vazrozhdenskata drama*. S., 2012.]
- Пътова, Н. 2017. Сюжетът „Райна княгиня“ във възрожденското културно пространство. В: *Елена и Димитър Мутеви: ранните пътища на българската модерност*. С., с. 208-214. [Patova, N. Syuzhetat „Rajna knyaginya“ vav vazrozhdenskoto kulturno prostranstvo. In: *Elena i Dimitar Mutevi: rannite patishcha na balgarskata modernost*. S., 2017, s. 208-214.]
- Родивановский, П. 1832. *Пленник*. СПб. [Rodivanovskij, P. *Plennik*. SPb., 1832]
- Романов, Б. 2002. Поэзия Даля В: *В.И. Даль (Казак Луганский). Картины из русского быта: Картины из русского быта. Автобиографические записки. В.И. Даль в воспоминаниях современников*. Сост., предисловие и примеч. Б. Романова. М.: Новый ключ. с. 3-18. [Romanov, B. Poeziya Dalya In: *V.I. Dal' (Kazak Luganskij). Kartiny iz russkogo byta: Kartiny iz russkogo*

- byta. Avtobiograficheskie zapiski. V.I. Dal' v vospominaniyah sovremennikov. Sost., predislovie i primech. B. Romanova. M.: Novyj klyuch. 2002, s. 3-18.]*
- Русова, З.И. 1957. Романтическая поэма в декабристской литературе. // *Учен. зап. Горьковского гос. унив. им. Н.И. Лобачевского*, вып. 39 (серия филологическая), Горький, 1957. [Rusova, Z.I. Romanticheskaya poema v dekabristskoj literature. // *Uchen. zap. Gor'kovskogo gos. univ. im. N.I. Lobachevskogo*, vup. 39 (seriya filologicheskaya), Gor'kij, 1957.]
- Трубецкой Б.А. Пушкин в Молдавии. - <http://pushkin-lit.ru/pushkin/mesta/trubeckoj-pushkin-v-moldavii/6-kto-takoj-kirdzhali.htm> (видяно на 24.08. 2020) [Trubeckoj B.A. Pushkin v Moldavii. Seen 24.08. 2020]
- Фесенко, Ю.П. 1999. *Проза В.И. Даля. Творческая эволюция*. Луганск – Санкт-Петербург: Альма матер. [Fesenko, Yu.P. 1999. *Proza V.I. Dalya. Tvorcheskaya evolyuciya*. Lugansk – Sankt-Peterburg: Al'ma mater 1999.]